

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav Etnologie

Diplomová práce

Bc. Petr Buchtyar

**Vliv prominentních učenců na politické klima na příkladu
říší Kánem-Bornu, Songhaj, tuarežských sultanátů,
mauritánských Maurů a v senegambijské oblasti 15.-18.
století**

**Influence of prominent scholars on political environment
in Kanem-Bornu empire, Songhai Empire, Tuareg
sultanats, Moors of Mauritania and in Senegambian
region from 15th to 18th century**

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia nebo k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 23.7.2024

Bc. Petr Buchtyar

Abstrakt

Cílem diplomové práce je historické shrnutí středověkého období konstituujících se etnických skupin, které měly zcela dominantní vliv v následujících staletích na kulturní, ekonomický, náboženský i sociální život majoritních kmenů žijících v oblasti od řeky Senegal až po dnešní východní Čad. Práce se rovněž snaží upozornit na fakt, že ač jsou mnohé etnické skupiny v práci zmíněné minoritami v téměř všech studovaných zemích, mají rozhodující vliv na společenské uspořádání v moderní době, především v náboženském a bezpečnostním prostředí. Práce se soustředí na historické období v rozmezí 14. až 18. století a ukazuje, že znalost historických událostí je pro pochopení současné situace stěžejní.

Klíčová slova: kmeny, klany, Saharo-sahelský, Kanurijci, Tuaregové, Maurové, Fulbové

Abstract

This thesis focuses on Middle Age ethnic groups that were most influential and dominant in the following centuries and had a profound cultural, economic, religious and social impact in the regions spanning from Senegal river to eastern Chad. It also tries to prove that even though most mentioned ethnic groups are minorities within their own countries, they do have major influence in today's politics, religious and security issues. Its core describes historical ethnic movements that happened during 14th up to 18th centuries and shows that its understanding is key to current situation in the described regions.

Keywords : tribes, clans, Sahara-Sahel region, Kanuri, Tuaregs, Maures, Fulbes

Obsah

1. Úvod.....	6
2. Význam etnických skupin při pronikání islámu na Saharu a dále na jih.....	9
2.1 Zawila.....	9
2.2 Tadmekka, Ibadité.....	10
2.3 Gao a protosonghajské období.....	13
2.4 Ghana, Soninke, počátky Mali.....	16
2.5 Počátky říše Kánem.....	20
2.6 Narůstající vliv Soninke v jižních sahelských oblastech, počátky Futa.....	21
2.7 Prototuarežské skupiny.....	26
3. Počáteční hierarchizace mauritánské společnosti.....	28
4. Protosonghajská etnogeneze, počátky kastovního systému.....	33
5. Kanurofonní oblasti Kánemu, etnogeneze Tubu.....	37
6. Přesuny etnických skupin na Sahaře a v Sahelu od 15. století.....	41
6.1 Kunta.....	46
6.2 Vývoj v mauritánské oblasti od 15. století.....	51
6.3 Význam songhajských populací na jazykovou a kulturní situaci.....	58
6.4 Význam wangarských skupin, počátky elitních rodin v Timbuktu.....	62
6.5 Nárůst významu tuarežských skupin, sociální stratifikace ranných skupin.....	65
6.6 Dominance říše Borno po 16. století, přesuny etnik Tubu.....	76
6.7 Kulturní vlivy a etnické přesuny v hauské oblasti do 18. století.....	82
7. Závěr.....	86
Seznam literatury.....	88

Úvod

Cíle a metodologické rozhraní práce

Tato práce chronologicky popisuje nejdůležitější etnika a etnické skupiny saharo-sahelského areálu s přibližným rozdělením geografických zón od západu na mauritánskou oblast, dále pak senegambijskou oblast, tradiční tuarežské oblasti kolem Mali a oblast vlivu říše Kánem.

Cílem práce je shrnutí historických souvislostí nově vznikajících etnických skupin ve vrcholném středověku a na počátku novověku, které měly zcela dominantní vliv v následujících staletích na kulturní a náboženský život. Práce poukazuje na to, že ač většina v práci zmiňovaných etnických skupin jsou minoritami ve všech západoafrických zemích, mají tyto skupiny zcela rozhodující vliv na společenské uspořádání v moderní době, především v náboženském a bezpečnostním prostředí. Tato diplomová práce se soustředí na důležité osobnosti a události v časovém rozmezí mezi 14. až 18. století. Práce je tedy koncipována jak historicky, tak i v rámci geopolitických souvislostí jednotlivých regionů a do popředí vkládá role islámu, jehož šíření mělo rozhodující vliv nejen na náboženský, ale především na kulturní a ekonomický život v celé západní Africe. Práce není zaměřena jako teoretický diskurz v oblasti metodologických otázek a je primárně historickou analýzou předních kruhů učenců, jejich etnického původu a pozadí. Vychází z předpokladu, že konstituující se významná etnika vrcholného středověku v západní Africe, které jsou v současné době minoritami v těchto zemích, hrály dominantní roli v ekonomickém, kulturním a náboženském životě a jejich spojnicí byl islám. Z toho plynou dodnes nezanedbatelné a trvalé výhody prominentních jednotlivců, kdy významní členové těchto etnik jsou v současné době řazeni mezi kulturně superiorní a z jejich řad dnes pochází nejvýznamnější politické i bezpečnostní elity, jejichž předky lze tradičně vysledovat až do dávných dob. Práce zachycuje původ i domnělé migrační trasy těchto skupin a jejich význam v mocenském uspořádání tehdejších vládnoucích elit. Islám je nejdůležitějším pojícím prvkem těchto mnohdy heterogenních skupin, které se vždy zároveň odkazují ke své (často domnělé) původní domovině tzv. někde na východě, a které se zároveň hlásí k osobě Proroka Muhammada či jeho blízkým. Metodologicky je práce založena na studiu sekundárních pramenů, přičemž značná část je euroamerické a francouzské provenience, ale neméně hodnotnou část odborných článků i monografií je psaná subsaharskými autory, kteří získali vzdělání jak na evropských či amerických univerzitách, tak i v afrických institucích. U afrických autorů je znát nesmírná výhoda v jazykové erudici, neboť studium ústní historie bez znalosti mnoha národních jazyků není možná. Práce je rovněž opřena o překlady primární literatury do evropských jazyků, především monumentálních děl cestovatele Ibn Battúty a

badatele Ibn Chaldúna. Stěžejní jsou také překlady tří nejvýznamnějších pramenů ze 17. století, kronik Tarích al-Fattaš, Tarích al-Súdán a Asl al-Wangarijín. Prominentní postavení určitých členů etnických skupin jsem si měl rovněž možnost ověřit sám při polostrukturovaných rozhovorech v Nigeru a Mauritánii, které jsem tam prováděl roku 2005 a 2007. Práce je, jak již bylo zmíněno, spíše analytického charakteru, upřednostňuje historický a chronologický přístup a neklade si za cíl zabředávat do teoretických diskuzí. Legitimita vládnoucích elit byla téměř vždy opřena právě o historické a genealogické argumentace, a proto se kombinace těchto metod jeví jako nejvhodnější pro tuto studii. Struktura jednotlivých kapitol se do určité míry řídí komparativní metodou, která si všímá a srovnává podobné jevy u některých prominentních obchodních a vzdělanostních elit. K interpretaci dat byla především využita komparace významu určitých etnických skupin a jejich specifických rolí v jednotlivých regionech a všímá si podobného dopadu na jejich následné uspořádání, hierarchizaci a roli ve společnosti.

Jazykové specifika Sahary a Sahelu a terminologie kmenových struktur

Jazyková terminologie afrických a arabských názvů, která je v českém prostředí značně nesjednocená má poměrně značný vliv na kvalitu předkládané práce. Většina autorů monografií o Africe a míst, o kterých se v práci zmiňuji, používá různé formy arabských jazyků a nepřehledné množství přepisu obtížně srozumitelných dialektů. Pokud jsou v anglicky, francouzsky či arabsky psané literatuře uvedeny rozdíly v psaní osobních, geografických či jiných jmen, pokud možno je všechny uvádím v závorkách. Velmi běžným specifikem u afrických dialektů arabštiny jsou rozdílná čtení arabského písma qáf, které se může vyslovovat jako k,q či g. Stejně tak souhláska fá se kupříkladu v mauritánské hassaniye vyslovuje jako v. Výslovnost má nezhledná vliv na monografie některých subsaharských, ale i západních autorů, kteří především geografická jména píšou se značnými rozdíly a nepřikládají tomu příliš velkou důležitost. Tímto pragmatismem se v práci řídím i já, a proto občas píšou názvy, tak jak jsou známy z různých variant zápisu, přičemž ale vždy při první zmínce se snažím o zapsání všech možných variant. Podobně jako není příliš ustálená jazyková terminologie u studií dějin Západní Afriky, není ustálená a jednotná ani klasifikace kmenových, klanových či etnických skupin obecně. Po dlouhém zvážení jsem se rozhodl v práci užívat převážně termín etnické skupiny, kterým současná antropologie nahrazuje dnes již poměrně zastaralý název kmen. Ač se v práci snažím používat toto slovo jako jisté synonymum právě termínu kmen, v mnoha případech nechávám termín kmen, který je dle mého názoru mnohem přesnější, ustálenější a je navíc v monografiích jak subsaharských tak i západních badatelů užíván. Zde bych rád

upozornil, že valná většina předních badatelů (především západoafrických) historie Západní Afriky, ať jsou to sociologové, historici, antropologové či lingvisti dává stále termínům jako konfederace, klan, kmen, rod přednost před označením etnická skupina. Pro potřeby této práce zde jen upřesním, že kmen v tradiční arabské kmenové struktuře tvořil základní politickou jednotku tvořenou několika klany, přičemž z nejprominentnějšího se vybíral náčelník. Předkládaná práce rovněž popisuje hierarchické struktury společenství, jako např. u mauritánských Maurů či Tuaregů, kde většina badatelů rovněž dává přednost termínům klan, kmen, namísto etnických skupin. V případech kde lze uvést termín etnická skupina, či skupina, jako např. u Kunta (kteří v některých oblastech jsou kmenem, jinde jsou pouze klanem) uvádím tento termín. Obyvatelstvo nigerského Faši, které obývá jen pár set mluvčích kanurijštiny se rozděluje zcela dle klanové příslušnosti k jednomu z yilyi (kanurijsky klan). Nejdůležitějším odlišovacím znakem od ostatních populací či skupin zde jsou značky na velbloudech, která je u některých zdejších klanů stejná jako u klanu Tomaghra ze skupiny Teda z pohoří Tibesti na východ v Čadu (dá se stejně říci kmene Teda). Zcela jistě by působilo nesrozumitelně, kdyby se v tomto případě užilo označení skupina Tomaghra skupiny (či etnické skupiny Teda). Proto v těchto případech volím označení klan Tomaghra kmene (či skupiny) Teda. Za nejvhodnější a neutrální pojmenování volím v mnoha případech označení skupina, neboť např. u mnoha společností v západním Čadu v rámci jedné skupiny jistě není vhodné zvolit termín etnická skupina, protože jsou zde přítomni mluvčí různých dialektů arabštiny, kanurijštiny, či mluvčí jazyků beri-a nebo tedaga. Často se uvnitř těchto skupin nachází mluvčí jazyka beri-a, kteří patří mezi etnikum Teda a naopak zde mohou mluvit lidé z etnika Beri jazykem tedaga. V těchto případech je jistě vhodnější označení kmen, klan či skupina (záleží na počtu jedinců), které je vhodnějším termínem, neboť větší množství různých etnik zde neumožňuje pojmenovat tuto skupinu jako jednu etnickou skupinu.

Význam etnických skupin při pronikání islámu na Saharu a dále na jih

2.1. Zawilla

Popis archeologické lokality Zawilla byl vybrán jako první z významných středověkých míst z několika důvodů. Ve starověku byla tato oblast předělem mezi hranicemi římských, řeckých a berberských vlivů a tradičně je považována za jednu z domovských oblastí tuarežských, či spíše prototuaréžských skupin.

Zawila (možné další verze psaní Zawilla, Zuwila, Zawíla, Zawílla, Zuwejla) byla dominantní lokalitou a tranzitním místem mezi Saharou pod vlivem Římanů a Garamantinců ovlivněnou islámskými vlivy. Garamantinské osídlení se táhla od Zawíly asi 200 km na západ přes Murzuk do starobylé Džermy. Po úpadku Džermy kolem 6. století se kulturní přesun posunuje směrem do východních částí Fezzánu a právě v této době dochází k nárůstu důležitosti Zawilly. V polovině 8. století se Zawilla začíná poměrně běžně zobrazovat ve zprávách vzdělců a geografů. Roku 761 byla Zawila přední karavanní zastávkou na cestě mezi Tripolisem a čadským jezerem, přicházeli zde otroci z jihu i obchodníci z Persie, z irácké Basry či Kúfy. Kolem poloviny 8. století se ve Fezzánu a především pak právě v Zawille začíná usazovat větší množství Ibaditů a z města se stává přední centrum islámské ibaditské vzdělanosti, kde přicházejí studovat vzdělanci ze vzdálených oblastí. Město tedy začíná nabývat na významu kulturního centra Fezzánu, ale také jako přední překladiště otroků, zboží, poutníků, ale také jak přední kulturní centrum ibaditských vzdělců jako např. básníka Džibil bin Ali al Chúzá, přičemž přední kontakty s komunitami Ibaditů především Zawíla udržovala s oblastí Džabal Nafúsa. Díky tomu se stává nejdůležitější obchodní výspou Fezzánu. Dynastie Banú Chattáb se zrodila právě díky dominanci v této oáze. Přestože ještě v 8. století se islám pevně neetabloval ve Fezzánu, dle nejnovějších archeologických poznatků již Zawíla měla velkou mešitu, kde působili vzdělanci z řad Ibaditů již na přelomu 7. a 8. století.¹ Zawílu je třeba chápat jako prostředník mezi obchodem s otroky i se zlatem a svým strategickým umístěním je třeba město vnímat jako prostředník a zprostředkovatel přístupu ke komoditám nezbytným ke karavannímu obchodu i díky spoluprací s Berbery konfederace Mazáta. Garamantinci vládli oblasti dnešního

¹ Mattingly D.J & Sterry M.J. & Edward D.N. (2015). *The origins and development of Zuwila, Libyan Sahara: an archeological and historical overview of an ancient oasis town and caraban centre*. In: *Azania: Archeological Research in Africa*, p.49.

Fezzánu, kontrolovali obchodní trasy mezi Středozemním mořem a oázami na Sahaře a zasloužili se o rozvoj dálkového obchodu a významných zemědělských projektů. Od sedmého století s jejich úpadkem však dochází k fragmentaci území a oblasti dříve kontrolované pod jednou svrchovanou autoritou se dělí na Fezzán a Zawílu. Zawíla kontrolovala centrální a východní části Sahary a přes prostředníky v Kawaru zajišťovala odchyt a prodej lukrativní komodity na které bylo postaveno bohatství Zawíly, otroků. Stále narůstající množství archeologických nálezů ve Fezzánu upravuje dřívější představy o rozsahu moci starých Garamantinců a nyní se zdá přesvědčivá hypotéza, že jejich vliv jak obchodní tak i kulturní byl mnohem větší než se soudilo. Garamantinci významnou měrou ovlivňovali obchodní trasy od Středozeří až po řeku Niger v oblasti centrální Sahary a zasloužili se o rozvoj zavlažovacích kanálů, používali zemědělské produkty, který s jistotou pocházely z jižních sahelských oblastí. Obchodovali se subsaharskými otroky, textilem, slonovinou i potravinami. Nejnovější archeologické práce na Sahaře napovídají, že karavanní obchod navazoval na staré obchodní trasy, které již fungovaly o staletí dříve, než do oblasti Sahary a západní Afriky přišel islám. Ačkoliv objem i rozsah obchodních komodit byl mnohem menší než později, vypovídá to o dřívější obchodní i kulturní výměně než badatelé dříve předpokládali. Starobylá síť zavlažovacích systémů foggar, který byl doveden Garamantinci k dokonalosti, rozvoj dálkového obchodu i zavlažování rozsáhlých sítí oáz se v rané islámské době schyloval k dalekosáhlým změnám.²

2.2. Tadmekka, Ibadité

V 9. století náležela rozsáhlá území libyjské Sahary částečně Aghlabovské dynastii, ale náboženský vliv stále měli prominentní představitelé tahertských Ibaditů v prostředí konkurenčních berberských skupin, západních Mazáta a východních Hawwára.

Po vojenských střetnutích s Fátimovci se Ibaditské komunity soustředily kolem tří významných obchodních a kulturních centrech Sahary: Sidžilmázy, Tadmekce a do Zawíly. V libyjské oblasti Džebel Nafúsa se začala konstituovat heterogenní subsaharská komunita současných či bývalých otroku zvaných Idžawun nebo také zvaných Ignaun. Z ní pravděpodobně pocházel i významný šajch Abú Ubajda Abd al-Hamid al-Džanáwní, který byl delegován Tahertských

² Dowler A. & Galvin E.R. (2011). *Money, Trade and Trade Routes in Pre-Islamic North Africa*. London: The British Museum, str. 57.

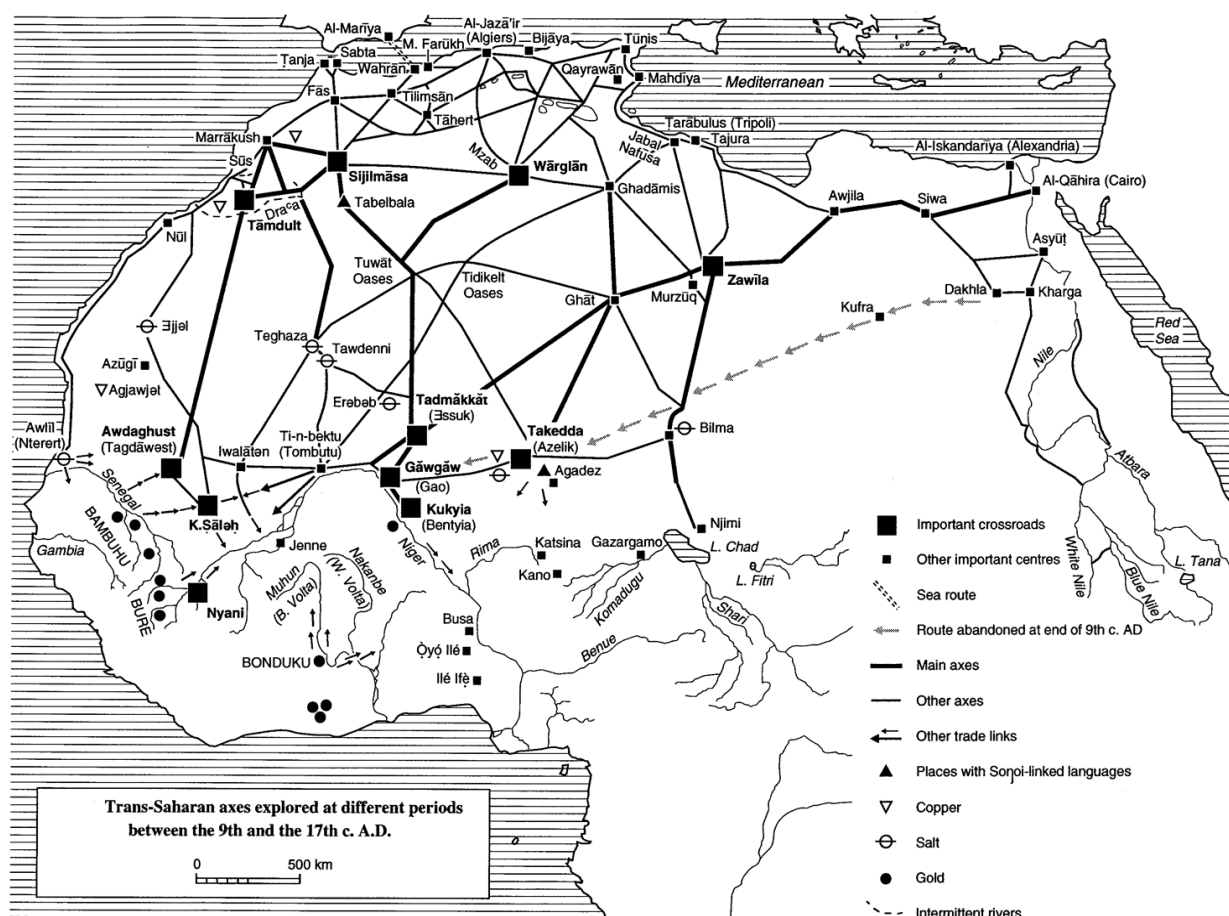
imámem jako politický i náboženský představitel celé komunity Džebel Nafúsa. Zanedlouho se však tyto oblasti osamostatnily od Tahertské moci, především z důvodu přímé kontroly nad lukrativním obchodem s jižními oblastmi Bilád as-Súdán. V tuto dobu se značná část Hawwára přesouvá dále na jih a na další dvě století se Zawíla stává předním centrem obchodu, kultury, vzdělanosti i náboženských myšlenek par excellence elitních představitelů skupiny Hawwára.³ Když Tadmekka (Es Súq, Essouk, Es Súg) byla v 80. letech 11. století napadena spojenými vojsky Ghany a Almorávidů, došlo rovněž k významným náboženským změnám v dalekém Kánemu za vlády Ummého, kde do té doby dominantní cháridžovská Ibádíja byla vystřídána málíkovskou doktrínou. Ibadité zde jako jedni z prvních muslimských obchodníků našli významné útočiště, ibaditští vůdci, kteří byli voleni z prominentní rodové linie měli často titul imám či malik, král a místní aristokracie byla jihosaharského či sahelského původu. Ibaditští obchodníci se zmiňují o tom, že v oblasti Essouku se obchodovalo s otroky již od ranných dob. Většina epigrafických zápisů je pravděpodobně provedena prototuarežskými Berbery, kteří se ale velmi často identifikují v rámci širšího arabského světa, ale zároveň ukazují, že různé pohřebiště náležely možná rozdílným etnickým skupinám, které do této oblasti přicházely. Obchod Ibaditů probíhal společně nejen se zenátskými skupinami, ale především pak s rozličnými frakcemi Znaga (Sanhádža) především pak v této oblasti s Hawwára. Minimálně od 9. století byl Es Suq především ovlivňován ibaditským imámátem z Tahertu, a z libyjských oblastí Džabal Nafúsa i z oázy Wargla.⁴ Badatelé zde předpokládají v počátcích posuny súdánských etnik z jihu, které se postupně přiznáním kulturně asimilovaly se zdejšími již tak heterogenními Berbery.

³ Belhachemi F. (1991). *Nouvelle interpretation du processus de peuplement dans le massif du Hoggar à partir des géographes arabes*. In: *Revue de géographie alpine*, n.1, str. 168

⁴ Farias P. (1990). *The Oldest Extant Writing of West Africa, Medieval Epigraphs from es-Suq, Saney and Egeg-n-Tawaqqast, Mali*. In: *Journal des africanistes*, 60, str.77

Pozice Tadmekky (Es Súqu) jako centrálního překladiště a centra obchodu na Saharě.

Převzato z: (Farias, 1990, str.78)

Ibadité se později přesunuli více na východ do libyjského Ghadamesu a zůstali významnou silou až do příchodu arabských námezdnicích sil Banú Hilál v 11. století a o století později Banú Sulajm, kteří významně modifikovali politické, náboženské i ekonomické uspořádání v celé oblasti Maghrebu i ostatních území saharско-sahelské oblasti. Z regionu kolem libyjské Awžily se začaly přesouvat směrem na jih prototuarežská a tuarežská uskupení, v okolí se také vyskytovali Hawwára, všechny tyto elementy postupovaly na jih spolu se západními berberskými skupinami Massúfa. Massúfa se řadily mezi jednu ze tří nejdůležitějších berberských skupin severozápadní Afriky. Navíc některé tradice Cháridžovců byly poměrně shodné s tuarežskými, např. vysoké postavení žen a stejně jako prominentní tuarežská literární a náboženská elita ineslemen (ve stručném pojetí kasta tuarežských vzdělanců, obecně také tuarežsky muslim), měli i Ibadité recitátory koránu a tlumočníky do ostatních jazyků.⁵ Rozličné

⁵ Kane O. (2016). *Beyond Timbuktu: An Intellectual History of Muslim West Africa*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, str. 66

nálezy berberské keramiky, kulturních vlivů ze severní Afriky i ze sahelské oblasti jsou důkazem majoritních vlivů tří velkých kulturních oblastí: saharské, severoafrické a subsaharské. Dokumenty ibaditských obchodníků dokazují, že nigerské Gao bylo již minimálně v 9. století významným obchodním a kulturním střediskem, které bylo v povědomí obchodníků v rustemidovském imamátu v Tahertu. Poté co na počátku 10. století Fátimovci zničili tahertskou oázu, se kulturní i duchovní elity přesunuly na východ do oázy Wargla, kde také uprchl poslední rustemidský ibaditský imám Yaqub ibn Aflah. Abúl-Qasim Samgu, významná náboženská postava severního Maghrebu se zasloužila o rozkvet Sidžilmasy a byla považována za předka Midraridské dynastie vládnoucí zde až do roku 976. Již minimálně od 8. století se město stalo přední centrem obchodu a křižovatkou karavanních cest a významným kulturním centrem na okraji Sahary, který byl způsoben pohyby cháridžovských Ibaditů a jejich obchodních elit. Samgu se stal významnou osobou, který přeorganizoval sociopolitické uspořádání města a značnou měrou změnil etnickou skladbu města. Připomeňme, že první panovník v Sidžilmase byl Isa bin Mazid al Aswad, který se ještě etnicky i kulturně řadil mezi představitele subsaharských skupin žijící ve městě.⁶

2.3. Gao a protosonghajska doba

Gao bylo již od ranných dob tranzitním místem obchodu, setkávání a mísení rozličných kultur a pomyslnou křižovatkou mezi saharskou a sahelskou oblastí. Minimálně od 7. století se z oblasti Kukiye začaly přesouvat proti proudu řeky rozličné etnické skupiny, především rybářské Sorko, lovecké skupiny Gaw. Tyto přesuny se děly z klimatických (z archeologických výkopů jsou doloženy periody sucha) i ekonomických (vhodnější prostředí pro obchod) důvodů, začaly se diverzifikovat obchodní trasy a s nimi tyto skupiny hledaly vhodná místa. Všechny arabské ranné zdroje se shodují v tom, že hlavní město území bylo Gao, známé však pod názvy Gaogao, Kúkú, Džaudžau, Kághú či Kakau.

Významná třída aristokratů a obchodníků z Masúfa Sanhádža se usadila v Gao-Sané, aby lépe kontrolovala obchodní trasy s Warglou a Almorávidy, později se jejich představitelé přesunuli dále na východ až do Airu. Zde je důležité zmínit, že dynastie Za (vládnoucí dynastie říše Gao), či snad správněji Zuwa či Džuwa se již jazykově i kulturně řadila mezi songhajsky mluvící

⁶ Anderson G.D.,ed. (2018). *The Aghlabids and their Neighbors: Art and Material Culture in Ninth Century North Africa*. Leiden: Brill, str.522

etnika. Gao na pravé straně řeky pravděpodobně nabylo na významu jako sezónní stanoviště etnika Sorko, které je užívalo k sušení ryb a masa hrochů. Přestože v předcházejících desetiletích přední badatelé vedli spory o etnickém i lingvistickém vlivu Mandé jazyků v této oblasti, moderní lingvistické důkazy vedou k závěru, že Gao bylo tou dobou ovlivňováno především směsicí songhajsky mluvících etnik než mluvčími mandingských jazyků.⁷ Komparací dialektů a výpůjček badatelé předpokládají, že k oddělení jednotlivých nářečí od protosonghajského jazyka mohlo dojít někdy po 7. století a je velmi pravděpodobné, že navíc došlo k oddělení severní a východní větve právě někde v okolí Gaa.⁸ Jak naznačují nedávné archeologické práce v regionu Douentza ve středním Mali, síť mezinárodního obchodu i diverzifikace sociálních vrstev společnosti probíhala mnohem dříve než badatelé soudili. Stále větší potřeba obchodních komodit a kontrola nad ním byla jedna z mnoha důležitých příčin počátku státotvorné politiky říše Ghana a její expanzivní politiky a migrace rozličných etnik.⁹ Poslední archeologické práce v Gao Saney potvrzují dřívější domněnky o tom, že město bylo již od 8. století významným centrem mezinárodního obchodu a opracování několika vzácných komodit, hlavně mědi, železa i korálek a město bylo silně ovlivňováno především severoafrickými vlivy a ve městě zároveň působila četná komunita obchodníků a řemeslníků právě ze severní Afriky.¹⁰ Stále nové důkazy naznačují, že již právě v 8. století se do mnohým rozrůstajících se center v Sahelu a jižní Sahary přemísťují prominentní i baditští obchodníci.

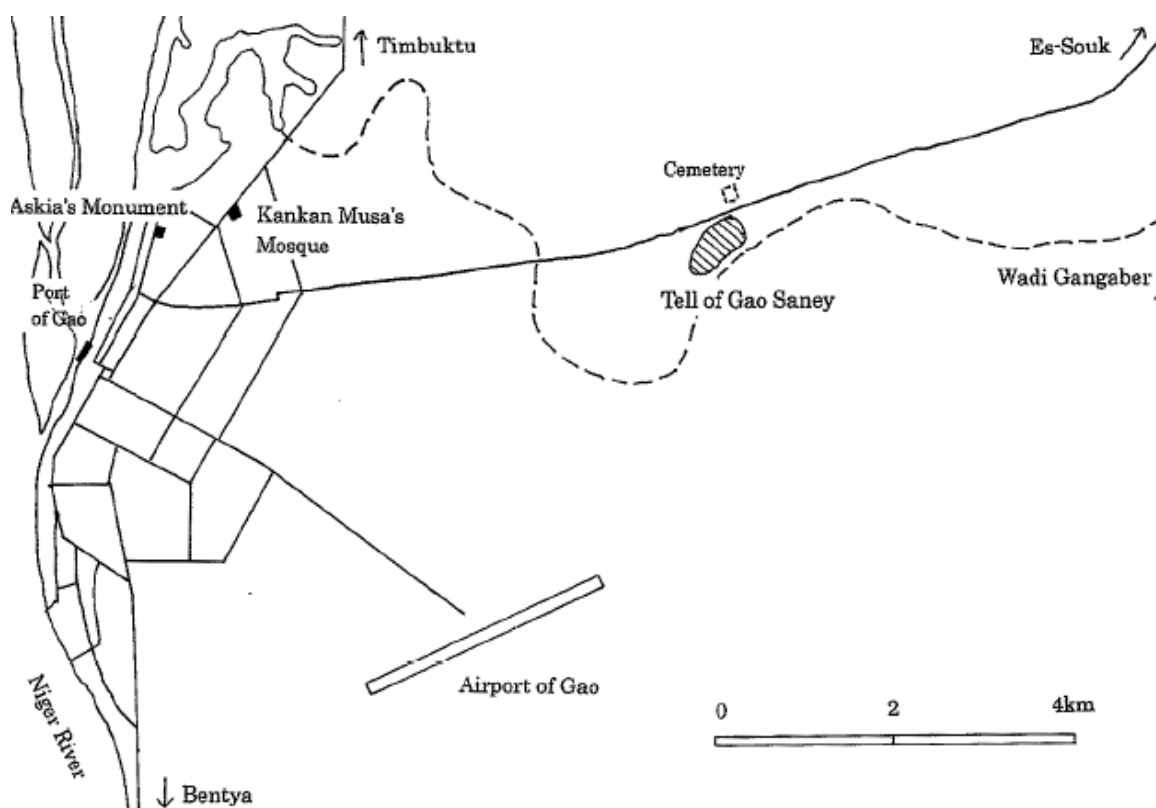
⁷ Hunwick J. (1994). *Gao and the Almoravids Revisited: Ethnicity, Political Change and the Limits of Interpretation*. In: *The Journal of African History*. Vol.35, no.2, str. 256

⁸ Souag L. (2012). *The subclassification of Songhay and its historical implications*. In: *Journal of African Languages and Linguistics*. 33(2), str. 208

⁹ Gestrich N. & MacDonald K.C. (2018). *On the Margins of Ghana and Kawkaw*. In: *Journal of African Archeology*, vol.16. no.1, str. 26

¹⁰ Takezawa S. & Cisse M. (2012). *Discovery of the earliest royal palace in Gao and its implications for the history of West Africa*. In: *Cahiers d'Etudes Africaines*. N.208, str. 825

Pozice Gao Saney na východ od moderního města a Gao Ancient na severu dnešní moderní metropole. Převzato z: (Takezawa S. & Cisse M., 2012, str. 827)

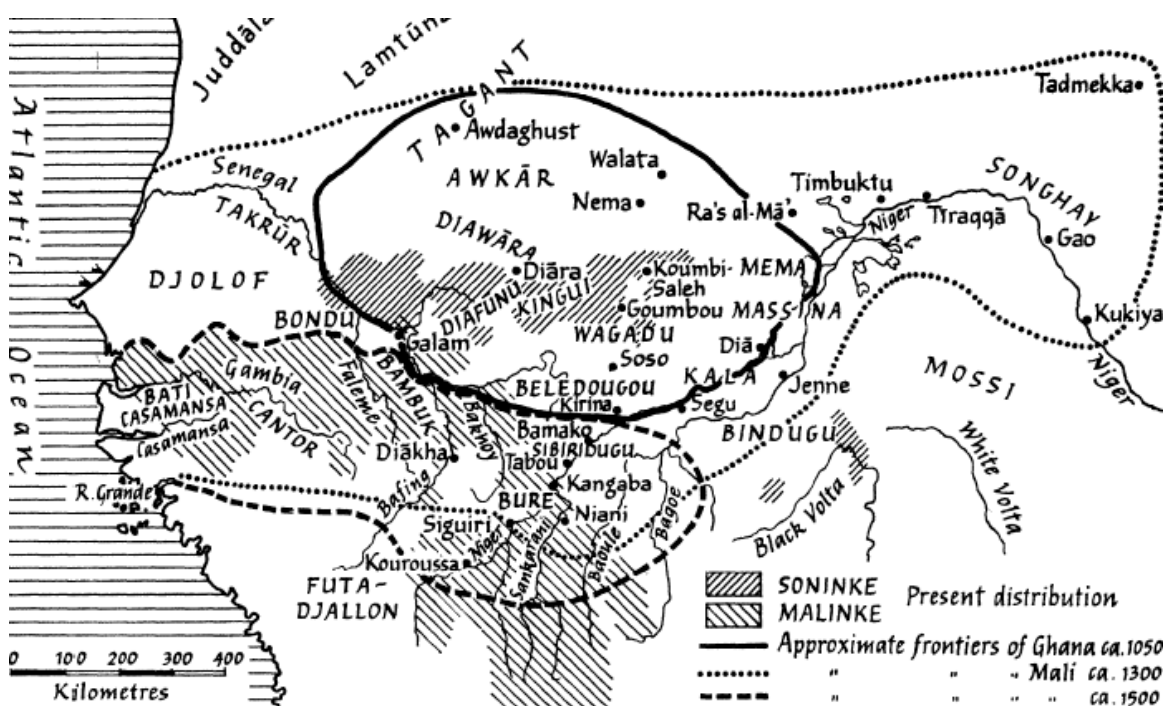

Architektonická podoba staveb a materiálu napovídá tradičním představám, že první autochtonní populace přinesly své znalosti i materiál z jižní oblasti starého songhajskeho centra Kukiya, dnešní Bentyie, nějakých 140 km po proudu řeky Niger na jih. Značné množství archeologických nálezů potvrzuje dřívější domněnky středověkých arabských historiků, kteří mluví o dvou městech, které byly obývány současně během 10. století, přičemž jak se domníval správně D. Lange, byly obě soustředěny na východ od řeky a odděleny wádím, které bylo popisováno tehdy jako řeka Niger. Gao bylo významným obchodním střediskem výměny zboží, které pocházelo z různých koutů Afriky. Poslední archeologické práce potvrzují dřívější domněnky, že Gao Ancient bylo skutečně významným centrem s královskou rezidencí a východní Gao Saney významnou obchodní metropolí, kterou obývali obchodníci ze severní Afriky spolu s autochtonním obyvatelstvem, především obchodní elitou říčních Sorko, kteří zde dováželi ve velkém množství zlato i hroší slonovinu. Je velice dobře možné, že nejstarší

obchodní metropole protosonghajských populací byla právě Kukiya spolu s Gao Saney, přičemž obchodní elity se záhy přesunuly do Gao Ancient.¹¹

2.4. Ghana, Soninke, počátky Mali

Předpokládaný rozsah středověkých západoafrických říší dle: (Levtzion, 1973, str.25)

Přestože arabští klasičtí autoři ve zlatém věku islámu v Africe tvrdili, že aristokracie a králové v království Ghana byli bílí, dřívější arabští autoři měli za to, že vládnoucí vrstva byla tvořena panovníky autochtonního obyvatelstva se silným vlivem ze severní Afriky. Azer, soninke dialekt je stále užíván v omezené míře některými představiteli komunit haratin, tedy subsaharských potomků otroků v jižní Mauritanii, jejichž představitelé zřejmě patří mezi potomky dávných černošských autochtonních populací, kteří kdysi obývali oblasti mnohem dále na sever než nyní. Tento proces byl navíc urychlen posuny berberských populací Sanhádža, kteří vytrvale postupovali ze severu. Soninke, zvaní Fulby Serakulle, byli a jsou nejsevernějšími představiteli Mande mluvících lidí. Levtzion se domnívá, že jeden z hlavních důvodů zmatení

¹¹ Takezawa S. & Cisse M.(2012). *Discovery of the earliest royal palace in Gao and its implications for the history of West Africa*. In: *Cahiers d'Etudes Africaines*. N.208, str. 837

názvů a rozličných pojmenování Ghany je Soninke diaspora, která byla neustále od 13. století v pohybu a jména svých předků byla často uchováována či upravována dle místních názvů podle toho, kde se zrovna tyto komunity nacházely, neboť politická identita říše Ghana byla tou dobou již dávno ztracena. V 11. století se však Ghana nacházela díky rozsáhlému obchodu se zlatem na vrcholu ekonomické i politické moci.¹² Od 9. století se v celé západní Sahaře stávají dominantní berberské sanhadžské skupiny na samém západě dnešní Mauritanie kontrolovali Džuddála solné doly v Awlilu, na východ od nich v samém srdci Mauritanie kontrolovali důležité obchodní a kulturní centrum Awdaghust (obývané převážně Araby, Zenátskými Berbery a ibaditskými obchodníky z Ifríqíje) berberští Lamtúna a Massúfa kontrolovali karavanní obchod vedoucí z Ghany do Sidžilmásy. V polovině 11. století se elitní vrstvy Zanáta Berberů staly ortodoxními sunnity, zatímco ještě nedávno byli většinou pod náboženskou dominancí Cháridžovců a stále ovládali hlavní centra obchodu a kultury Sidžilmásu i Aghmat. Převládající vliv ortodoxního směru islámu u mnoha berberských skupin byl dán několika faktory. Ibadité, kteří do té doby měli značný vliv na obchod a značná část vzdělanců se klonila právě k neortodoxním formám islámu, začali ztrácet na síle. Základnou pro vojenské výpady jižních Almorávidů bylo staré kulturní centrum Azuggí (Azukkí, nebo také známé súdánským obyvatelům pod jménem Qúqadam). Abú Bakr ibn Umar byl známý při řece Senegal jako otec semilegendárního prvního krále v oblasti Walo Ndyadyan Ndyay, zároveň předka královské d'olofské dynastie jehož matka byla z klanu Torodbe. Labí, syn prvního muslimského takrurského krále War Dyabehe (nebo War Ndyay) se přidal v boji proti odbojným Džuddalá (Guddala) v polovině 11. století a jejich spojenectví mělo za cíl minimalizovat vliv moci říše Ghana. Přestože Ghana válčila o vliv na západní Sahaře o významná obchodní a kulturní centra s Almorávidy, o několik let později utvořili alianci, která potlačila slábnoucí vliv Ibádíje v jižní Sahaře, především v Tadmekce. Ve 13. století Ghana definitivně ztratila svůj význam jako nejvýznamnějšího obchodního střediska západní Sahary a byla nahrazena narůstajícím vlivem Walaty.¹³ Poté co říše Ghana ztratila na významu se politické vakuum zaplňuje málo známá říše Diafunu (Diara) s vládnoucím Niakhate klanem, kteří se později dostali pod moc Soso a záhy říše Mali a na konci 14. století byla tato dynastie ovládnuta novou dynastií Diawara. Soninke stát Mema byl důležitým dědicem ghanské říše, která mimo jiné poskytla azyl Sundžatovi ve válce proti Soso, po úpadku říše Mali zůstala na nějakou dobu Mema nezávislá

¹² Levtzion N. (1973). *Ancient Ghana and Mali*. Methuen: Methuen, str. 21

¹³ Levtzion N. (1973). *Ancient Ghana and Mali*. Methuen: Methuen, str. 47

ale byla v polovině 15. století dobyta Songhajskou říší. Velké množství oblastí v dnešní jižní Mauritanii, západní Mali, byly tradičně osídleny Soninke klany z Wagadu (což byla hlavní domovina soninkských klanů, mezi dnešní hranicí jihovýchodní Mauritanie a západního Mali). První dynastie jihosoninkských Soso zvaná Diariso, kteří byli ve 12. století nahrazeni klanem kovářů Kante, kdy pod vedením Sumanguru Kante dosáhlo Soso teritoriální expanzí většina oblastí pod dřívější kontrolou říše Ghana. Tou dobou již velké množství Soninke přijali islám, ale Soso byli stále vyznavači tradičního náboženství. Proti vládě Sumanguru povstal Sundžata, zakladatel malinkské říše Mali, a Soso etnikum se hromadně přemísťovalo do jihozápadních oblastí do Futa Džalon a dále do oblasti dnešní Guineje. Se vzestupem moci říše Mali dochází k politickému dění více na jih z tradičních oblastí kraje Sahary a Sahelu do savan, Soninke etnika expandují všemi směry a jejich diaspora se zvětšuje, na pomezí 11. a 12. století dochází k nárůstu významu naleziště zlata na horním Nigeru v Bure a celkově se tedy obchodní síť začíná rozšiřovat a posouvat dále na jih a východ. V 11. století vlivem obchodu a islámu dochází k rozšiřování moci Malinké provinčních aristokratických rodin a jejich významu. Sundžata sjednotil mnoho elitních klanů do své expandující říše, Traore (Traoré) vládli v Kiri, Dodougou bylo ovládáno aristokracií Konate (Konaté), Sibi bylo ovládáno Kamara a v oblasti řeky Sankarani vládl klan Keita, ze kterého se později rekrutovali vládci samotné říše Mali. V Kangabě se po válce shromáždili prominentní představitelé klanů a slíbili věrnost králi, došlo de facto k vytvoření jednotné říše a zániku nezávislých knížectví. Keita byli ostatními elitními klany stvrzeni jako nejdůležitější klan říše, jejichž nejvýznamnější představitelé byli potvrzeni ve funkci imperiální vládnoucí rodiny. Někteří badatelé se domnívají, což ve své práci zmínil i Levtzion, že funkci hlavního města říše Mali namísto Niani mohlo v různých obdobích plnit více lokalit, jak by naznačoval rozbor ústní tradice elitních griotů, především z klanu Diabaté¹⁴, pravděpodobně to byl mnohem severněji položený Dakažalan. Navíc se centrum moci nacházelo tam, kde se momentálně nacházel panovník a jeho vojenská aristokracie a po vzoru ostatních jihosaharských států podobně jako Ghana měli nestálé hlavní město a panovník se často přesouval.¹⁵ Zdá se, že v Niani před unifikací pod Sundžatou byly dominantní aristokratické klany Kamara, které mohly do oblasti přijít kolem 11. století, kde se tento klan

¹⁴ Kamissoko W. & Tata Cisse Y. (2009). *Soundjata la gloire du Mali: La grande geste du Mali-Tome 2*. Paris: Karthala, str.10

¹⁵ Conrad D.C. (1994). *Oral Sources On Links between Great States: Sumanguru, Servile Lineage, the Jariso, and Kaniaga*. In: *History in Africa*, vol.35, str. 357

2.5. Počátky říše Kánem

Etnogeneze většiny etnických skupin v oblasti pozdějšího vlivu Kánem-Bornu říše je obtížným a stále horkým tématem antropologů, historiků, jazykovědců a dalších badatelů nejen v oblasti kolem čadského jezera. Mluvíme-li o počátcích a posunech protokanurijských skupin a jejich vlivu na utváření etnické mapy před tisíci lety, je tato situace ještě složitější. Nezřídka se totiž stávalo a stává, že jisté klany, rodové linie či celé etnické skupiny byly v této době jiného strata než ty dnešní, které mají stejné názvy, přičemž některé klany či skupiny do těchto etnických skupin již nepatří. Kupříkladu Tomagra, dnes již prominentní aristokratický klan skupiny Teda, s velkou pravděpodobností ve svých počátcích byl samostatnou skupinou nenáležící do žádné tehdy známé etnické skupiny či byl spjat s proto-kanurijskými etniky, které se tehdy podílely na tehdejší počínající etnogenezi v celé oblasti kolem Čadského jezera.¹⁷ Podobnou historii měl zřejmě i klan Tura (dnes významný aristokratický klan skupiny Kanuri), pocházející zřejmě ze skupin Teda. Někdy v druhé polovině prvního tisíciletí došlo k oddělení a vytvoření jazykové skupiny Teda od ostatních jazyků, do té doby spadající do vágní jazykové skupiny Teda-Daza. Nejnovější antropologické a jazykovědné výzkumy na základě genetických studií se kloní k názoru, tradičně podporovaném ústní tradicí elitních klanů, že předkové některých významných aristokratických klanů přišly z Jemenu, nebo obecněji z východu. Dle dostupných informací je zřejmé, že někdy zhruba před tisíci lety se část východoafrických populací dostala do oblasti tehdejší říše Kánem, kdy zde simultánně docházelo k etnogenezi starých dazských populací.¹⁸ Kawar byl minimálně po dobu čtyř století počínaje 8. stoletím ovládnut heterodoxními skupinami berberských (Hawwára) obchodníků často ibaditského ritu a v jižnějších oblastech elitní obchodní třídou hovořící Kanembu. Nedaleko na sever od kawarské oblasti měla stále ještě dalekosáhlý vliv minimálně do 12. století obchodní a kulturní výspa Zawilla, přední ibaditské centrum. Studium ústních historických tradic a etymologie starého hlavního města říše Kánem Ndžimi, respektive zkoumaného místa archeologických pozůstatků Tie napovídá, že by se mohlo jednat o toto staré kánemské město, které vzniklo patrně někdy v 11. století. Struktura z pálených cihel je datována do období 12.-14. století a zdá se, že je to

¹⁷ Vikor S.K. (1999). *The Oasis of Salt: History of Kawar – Saharan Centre of Salt Production*. London: C Hurst and Co Publishers Ltd., str.55

¹⁸ Shriner D., Rotimi Ch.N.(2018). *Genetic History of Chad*. In: *American Journal of Physical Anthropology*. 167(4) 804-812, str.811

tedy nejrozsáhlejší stavba z pálených cihel v Kánemu. Rovněž i užití nových materiálů a pracovních postupů při této stavbě napovídá, že stavby byly vystavěny novými architektonickými postupy, které s největší pravděpodobností pocházejí z východních oblastí.¹⁹ Konverze panovníků (posledních dvou panovníků Duguwa dynastie), do té doby z důvodu vlivů vzdělanců spíše příznivců heterodoxní ibadijské doktríny k malikovskému ritu v druhé polovině 11. století a vznik nové dynastie Sejfuwa (s největší pravděpodobností stále patřící ke stejným klanům stejného etnika, ze strany manželek z klanu Tomaghra etnika Teda) zapříčinily dalekosáhlé sociopolitické změny v říši Kánem včetně přesunu hlavního města Manam do již zmiňovaného Ndžimi. Z důvodu, že k této změně dochází téměř totožně v časovém období, kdy Almoravidé de facto dobývají Ghanu, byla tato dynastická změna spíše motivována či přímo ovlivněna politicko-náboženským klimatem, který probíhal tisíce kilometrů na západ, neboť Sejfuwa rovněž považují stejně jako mnohé berberské skupiny na Sahaře a v Sahelu za své předky z Jemenu Sajf bin Dhi Jazana (původem z Jemenu), kteří tedy zřejmě stáli u zrodu této dynastické změny.²⁰

2.6. Narůstající vliv Soninke v jižních sahelských oblastí, počátky Futa

Archeologické i lingvistické studie některých badatelů napovídají, že obyvatelstvo říše Ghana by mohlo být potomky protosoninkských komunit tradice Dhar Tichitt. Odpovídají tomu architektonické i keramické podobnosti obytných staveb a keramiky v oblasti východní Mauritánie s ještě donedávna užitným uměním Diawarské skupiny skupin Soninke na hranicích jižní Mauritánie a západního Mali.²¹ Nové obchodní trasy, větší vliv berberských komunit i obchodníků posunuly kulturní oblast heterodoxních komunit Mande i Berberů na jih.

¹⁹ Magnavita C. (2020). *Archeological research at Tié(Kanem,Chad):excavation on Mound 1*. In: *The African Archeological Review*, str.85

²⁰ Lange D.(1993). *Ethnogenesis from within the Chadic State.Some thoughts on the history of Kanem-Borno..* In: *Paideuma:Mitteilungen zur Kulturkunde*. Vol.39, str.263

²¹ Munson P. (1980). *Archeology and the Prehistoric Origins of the Ghana Empire*.In: *The Journal of African History* vol.21, no.4, str.463

Obchodníci a poutníci cháridžovského ritu byli prvními pionýry nového náboženství, kteří islamizovali západní oblasti Sahary a Sahelu. Almorávidské hnutí v 11. století je určitým lakmusovým papírkem o dominanci a konkurenci mezi obchodními a náboženskými aktivitami konkurenčních cháridžovců a sunnitů. Vítězství Almorávidů dokázalo částečně unifikovat rozsáhlá území západní Sahary a Sahelu pod jejich ekonomickou, politickou i kulturní dominanci a nastiňuje částečně pozdější rivalitu i uspořádání hierarchii moci a statutárních rozdílů kmenového uspořádání.²⁴ Rozpad říše Ghana na přelomu 11. a 12. století měl za příčinu rozsáhlé pohyby soninkských populací v oblastech Hodh, Assaba, Adrar i Tagant. První zmínky o komunitách Wolof, Seerer i Fulbe na území dnešní severozápadní Mauritanie pocházejí již od 13. století, kdy se dle ústních tradic v těchto dobách rovněž začínaly přesouvat tato etnika na jih k řece Senegal.²⁵ V předislámském prostředí u Soninke byly klany vzdělanců urozeného původu, ztratily však postupem času právo na podíl vládnutí a sloužily urozeným klanům, konvertovali k islámu, část náboženských představ si však uchovávali a snažily se o uchování těchto privilegií v rámci dědických práv. Toto spojení světských a válečnických skupin se objevily záhy po vzniku islámu, aby umožnily jeho expanzi v severní Africe.²⁶ V průběhu 12. století se hlavním politickým i obchodním hráčem v oblasti západní Afriky stávají malinkské etnika, která tak postupně vytlačují vliv soninkských náboženských i obchodních kruhů. Značné množství učenců i obchodníků soninkského i mandingského původu se dala do pohybu z ekonomických důvodů stejně jako z důvodu měnicí se náboženského prostředí a džuula (diula, dyula, dioula, juula, džula, diola, d'ola) komunity (původně tak byly označovány rozličné mandingské obchodní klany, později se etnogenezí začaly utvářet ve vlastní etnickou skupina, dnes kolem 2 milionů) nuceny migrovat do okolních oblastí.

Ze soninkských náboženských klanů které konvertovaly k islámu se etablovala specializovaná skupina učenců zvaných džakhanke (hlásící se ke svým předkům z říše Ghana), která se tak odlišovala od ostatních soninkských populací, která se stejně sama nazývala pojmem

²⁴ Bonte P. (2008). *L'emirat de l'Adrar mauritanien: Harim, competition et protection dans une societe tribale saharienne*. Paris: Karthala, str.17

²⁵ Abou Sall I. (2007). *Mauritanie du Sud: Conquetes et administration coloniales francaises 1890-1945*. Paris: Karthala, str.50

²⁶ Massing A.W. (2012). *Imams of Gonja: The Kamaghate and the Transmission of Islam to the Volta Basin*. In: *Cahiers d'Études africaines*, LII (I), str. 57

Serakhulle.²⁷ Značné množství rodin se při svém putování asimilovalo a v nové domovině zcela přijalo jazyk i kulturu místních komunit. Dle maurských tradic byli Soninke nazýváni Gangara v oblasti Tagant, Hodh i v Adraru. U senegalských skupin Wolof byli nazýváni Sarakule, Fulbové je nazývají Sebe nebo Wagebe, v Mauritánii Azer, songhajci jim říkají Dakurare, v Timbuktu Wakore, v Dženné Nononkobe, v Nígeru jsou fulbskou komunitou nazýváni Sillabe podle majoritního klanu Silla. Soninské klany se přesouvaly do oblasti Gori kolem 12. století z východu z tradiční oblasti domoviny Wagadu a rozličných oblastí ze severu. Silla Dynamone se dle tradiční ústní historie řadí mezi nejstarší svaté marabutské klany, které přišly do oblasti Dyahunu. Ve zdejších vesnicích dávali tito prominentní představitelé tzv. lada (z arabského al ada), tedy zvykové právo, aristokratickému klanu, který si tak zajišťoval svrchovanou politickou a právní moc nad ostatním obyvatelstvem.²⁸ Tyto výsady byly vždy dávány původním a nejstarším z příchozích tradičních klanů a nikdy se nedávaly pozdějších příchozím či představitelům autochtonního obyvatelstva. Soninke byli prominentními prostředníky obchodu se zlatem, solí, otroky, dobytkem, které byly směňovány se zbožím na jim obývaných územích. Mauritánský Hodh byl jedním z nejdůležitějších kulturních areálů, kde probíhala kulturní i obchodní výměna mezi berberskými pastevci, kteří přicházeli ze severu a jižním subsaharským obyvatelstvem. Při formování říše Ghana se v oblasti již vedle Fulbů vyskytovala etnika Soninke, Sereer, Wolof včetně ostatních subsaharských populací, které všechny žily mnohem dále na sever než dnes a až do 13. století byly menší skupiny bílých Berberů zcela asimilovány mezi subsaharské obyvatelstvo.²⁹ Marka, tedy nejvýchodnější skupina Soninke, jsou spíše než etnická skupina popisovány jako postupně se etablující skupiny rozličných etnik, které se usazovaly s expanzí islámu, jsou významnými nositeli synkretických animistických rituálů a v jejich řadách se nachází velké množství prominentních marabutů. Významné rodiny jako Traoré, Timbo, Kampo, pochází ze skupin Marka Dié, tzv. bílých Marka, kteří se usazovali kolem řeky Niger z center soninských obchodních tras a podíleli se na islamizaci a obchodu a často měli nezanedbatelný ekonomický a především politický vliv.³⁰

²⁷ Sanneh L. (1981). *Futa Jallon and the Jakhanke Clerical Tradition. Part I: The Historical Setting*. In: *Journal of Religion in Africa*, vol.12, fasc.1, str. 39

²⁸ Pollet E. & Winter G. (1971). *La Société Soninke (Dyahunu, Mali)*. Bruxelles: Institute de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles, str.57

²⁹ Kane O. (2004). *La première hegemonie peule: Le Fuuta Tooro de Koli Tenella a Almaami Abdul*. Paris: Karthala, str.56

³⁰ Arazi N. (2013). *Tracing History in Dia, in the Inland Niger Delta of Mali – Archeology, Oral Traditions and Written Sources*. Ann Arbor: ProQuest LLC, str. 48

Ústní tradice v Die nám říká, že rodiny, které se podílely na založení města, pocházely z rozličných etnik z oblasti dnešní Walaty, především rodin Kwanta z etnika Bozo a rodin Tomota právě z etnika Marka. Dia byla do jisté míry závislá na dálkovém obchodu se zlatými doly, které kromě západních guinejských oblastí Bambuk a Bure byla oblast kolem řeky Volta. Již zmiňovaní Dyula působili z těchto západních (dnešní západní Mali) zlatonosných oblastí Dženné, zároveň začali být vnímáni jako konkurence obchodníků z Die, kteří se soustředili právě na oblasti kolem řeky Volta. Tyto Malinke a Soninke skupiny mluvily podobnými mandé dialekty, spolupracovali v obchodních aktivitách a identifikovali se jako Wangara. Nejranější Juula obchodníci a vzdělanci byli soninkského původu, přičemž jeden z nejstarších známých a nejprominentnějším byla rodina Baghayughu. Připomeňme zde, že mezi častá příjmení naznačující i přes mandingský původ spíše etnogenezi Soninke jsou např. Baro, Dukke, Kebbe, Ture, Saaxo, Skini, Gasama, Talla, Tandia, Jagana, Sumaare, Silla, Konte, Kamara, přičemž všechna tato jména a mnoho dalších se vyskytují napříč všemi socioprofesionálními skupinami. Mnoho soninkských rodin z jejich dávné domoviny Wagadu se podílelo na založení mnoha významných vesnic již v době dynastie Manna. Některé významné marabutské klany byly významnou měrou svázány s předními aristokratickými rodinami a marabuti klanu Talla byly po dobu dynastií Manna (vládnoucí mezi lety 826 až 1082) i pozdější fulbské dynastie Laam Termess (1122-1456) prominentními marabuty samotných králů.³¹ Někdy v průběhu dynastie Termess se zformovalo všech 6 velkých leyyi (největších a nejprestižnějších rodin a kmenů sdružující množství frakcí a klanů) odkud pochází všechny velké fulbské skupiny v celém Sahelu. Tyto přesuny se odrazily na fulanizaci celé oblasti na jih od Tagantu přes oblast Assaba a dále na jih k řece Senegal a dále na jihovýchod. Již během prvních emigrací Soninke z Wagadu do rozlehlých oblastí na západ se tyto soninkské skupiny setkávaly s arabskými a berberskými obchodníky, byli tedy prostředníky mezi autochtonním obyvatelstvem a islamizovanými obchodníky berberského původu ze severu a často také tito obchodníci Juula začali přijímat již v poměrně ranném období islám. Muslimové se zde ostatně nazývali termínem juulbe (sg.juuldo), pocházející ze slova jula-obchodník. Pulaar termín moodi nebo moodibbo je ekvivalentem soninkského termínu moori značící marabut, kteří přinesli islám za řeku Senegal dávno před působením arabských a berberských obchodníků. Několikrát zde zmiňované říše Takrur i Fuuta byly silně ovlivňovány velmi záhy v rámci budoucí říše Mali

³¹ Kane O. (2004). *La premiere hegemonie peule: Le Fuuta Tooro de Koli Tenella a Almaami Abdul*. Paris: Karthala, str.62

mandinke elementy. Soninke dávali přednost matrilineárním principům vládnutí, zatímco stále narůstající mandinke element preferoval patrilenealitu. Válečníci sebbe (sg.ceddo) byli většinou muslimští konvertité z řad významných představitelů wolofské komunity. Právě wolofský i fulbský vliv neustále postupoval přes oblast Fuuta dále na jihovýchod, později o to výrazně byl z jižní Mauritanie vytlačován berberskou konfederací Gudalla, nadále si však významná vrstva vzdělanců a obchodníků udržovala kontakty až s městem Azugi v Adraru a především etnikum Wolof se významnou měrou zasloužilo o rozvoj rybnářství a zemědělství v jižnějších oblastech.³²

2.7. Prototuarežské skupiny

Britský profesor Norris, přední odborník na saharské Tuaregy se na základě ústních tradic Ineslemen Kel es Suq domnívá, že Iberkoayan přišli z libyjské Awžily již kolem 11. století spolu s Innusufen (později známých pod termínem Massúfa) a řadí se tak mezi vůbec nejstarší původní prototuarežské konfederace. Minimálně již od 8. století se některé súdánským obyvatelstvem neobydlené oblasti severozápadního Airu začínají obsazovat frakcemi Inussufa, Igdalan, Ibarkorayan a Isandalan. Ve 13. století se v této oblasti začínají usazovat rovněž nově se konstituující Kel Geres a Kel Away.³³ Tagedda (Tigidda, Azelik, Takedda) bylo kosmopolitní centrum skládající se ze tří menších center a soustředilo se na karavanní obchod se solí a produkcí a exportu mědi, která byla exploatována autochtonní súdánskou populací před etablováním se nejdominantnější skupiny Innusufa. Předchůdci inessufa eššerifen byli zřejmě znagští Massúfa, kteří se dnes nacházejí v oblasti Ingalu, Agadezu a Azeliku a tvořili významnou vzdělanostní složku v Anu Samanu, spolu s Takeddou tehdy nejvýznamnějšího intelektuálního centra centrální Sahary a Sahelu.³⁴ Již v 10. století měly některé vesnice v Kawaru své mešity, jako např. Segedin či Dirqu (Dirkou). Abú Ishaq Ibrahim al Kánemí, původem z Bilmy, byl přední intelektuál kawarské oblasti přelomu 12. a 13. století, jehož učení dosahovalo až do Maroka a Španělska. Kay, také známí jako Koyam byli prominentní

³² Kane O. (2004). *La premiere hegemonie peule: Le Fuuta Tooro de Koli Tenella a Almaami Abdul*. Paris: Karthala, str.74

³³ Hamani D. (2006). *Le Sultanat Touareg de l'Ayar, au carrefour du Soudan de la Berberi*. Paris: L'Harmattan, str. 88

³⁴ Norris H.T. (1990). *Sufi mystics of the Niger Desert*. Oxford: Oxford University Press, str.9

kanurofonní obchodníci a také se spolu s Berbery a Araby, ale i autochtonním obyvatelstvem zasloužili o šíření islámu již před dominancí prototuařežských skupin. Rozličné tuarežské skupiny přicházely z oblasti libyjské Awžily a Barky a jejich posun na jih postupně utvářel zárodky budoucích protokonfederací. Zároveň jedním z důsledků migrace arabských nomádkých skupin Banú Hilál a Banú Sulajm v 11. století byly právě posuny těchto rodících se konfederací na jih.³⁵ Jednou z prvních byla konfederace Sandal (převážně její skupina Itesan), která nomádkými kočovnými přepady a způsobem života vytlačovala autochtonní hausofonní populace dále na jih do Airu a ještě dále na jih na území dnešní Nigérie. Jedním z nejdůležitějších měst blízko dnešního Agadezu byla stará Marandet, která již minimálně v 10. století patřila mezi významná obchodní centra s mědí a byla významnou zastávkou rozsáhlého karavanního obchodu, v rámci kterého docházelo k čilým obchodním stykům jak se zeměmi severní Afriky tak i kawarské oblasti i narůstající moci Kánemské říše. Tamější hausofonní populace se neustále přesouvala dále na jih a ustupovala migračním vlnám berberských aristokratických i obchodních kruhů. Hauskou identitu v historii sahelských zemí přijali lidé, kteří pocházeli z velmi vzdálených oblastí a původně Hausy nebyli. O předislámské historii hauské oblasti a specifitěji o náboženství nevíme v podstatě nic a i v pozdějších dobách docházelo v různých oblastech k velmi synkretickému pojetí islámu, který v této formě někde přetrvával až do dnešní doby. Kano, tradiční obchodní a kulturní výspa hausofonních populací par excellence, byla obydlena minimálně již od 10. století obyvatelstvem vyznávající animistické náboženství, zřejmě podobné dnešnímu bori kultu severní Nigérie, kde panovník byl zároveň i nejvyšší náboženskou autoritou v zemi.³⁶ Stejně tak je diskutabilní stáří i směr odkud vlastně do oblasti islám přišel. Podle starých kronik jej přinesli wanganští obchodníci, ale je velmi dobře možné, že přišel z východu z kanemské oblasti což dokládá i značné množství slov z kanurijštiny, které byly převzaty do jazyka hausa, a které jsou převážně kulturního i náboženského charakteru.³⁷

³⁵ Hamani D. (1975). *Contribution a l'étude de l'histoire des Etats hausa: L'Adar Precolonial (Republique du Niger)*. Aix-en-Provence: Institut d'histoire des Pays d'Outre-Mer, str.42

³⁶ Bosworth C.E. (2007). *Historic Cities of the Islamic World*. Leiden: Brill, str.272

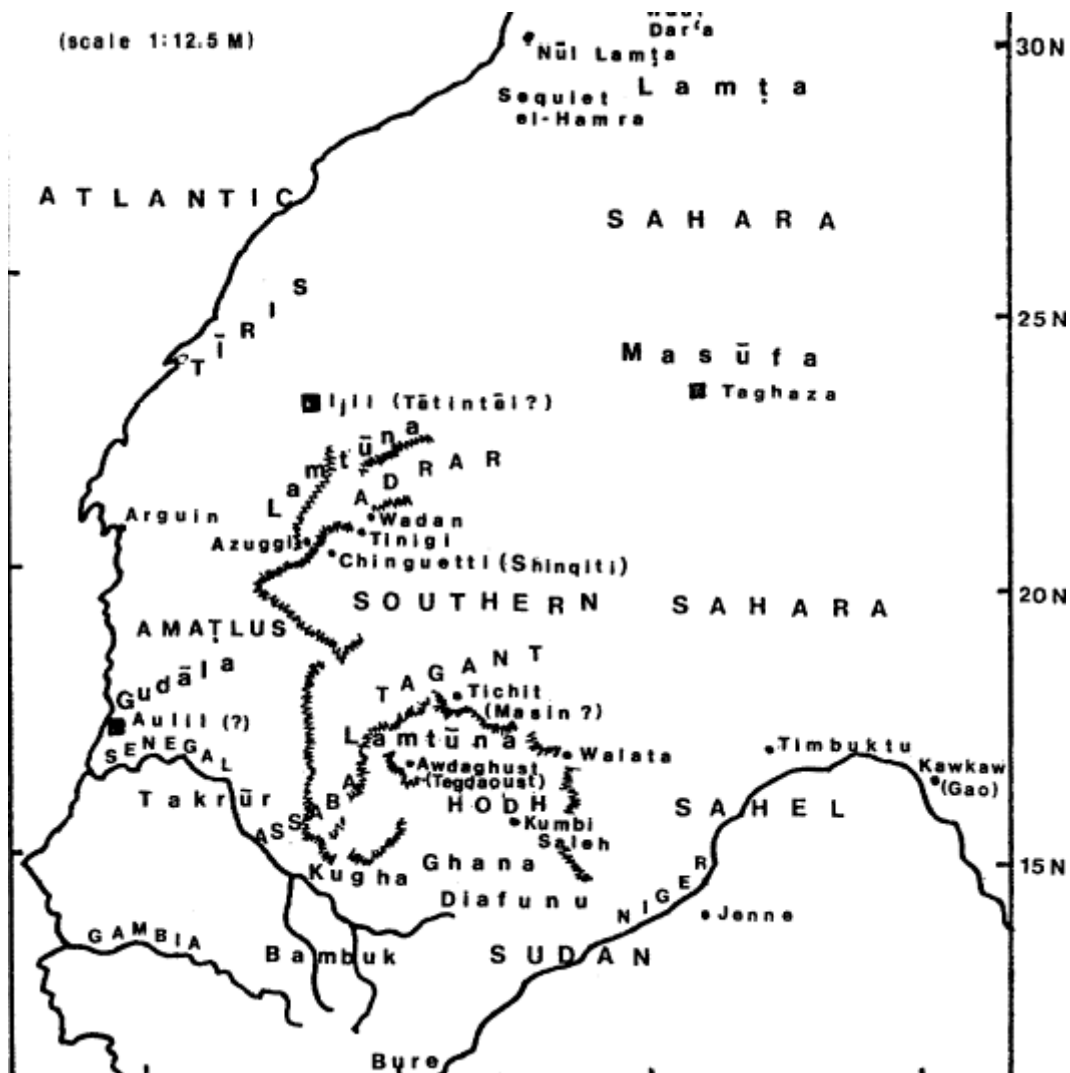
³⁷ Haour A. & Rossi B. (2010). *Being and Becoming Hausa*. Leiden: Brill, str.13

3. Počáteční hierarchizace mauritánské společnosti

V polovině 11. století se Almorávidé zmocnili tří důležitých obchodních i kulturních center západní části severní Afriky, Aghmatu, Sidžilmásy a Awdaghustu, díky kterým zcela ovládli obchod v této části Afriky. Přelom 11. a 12. století byl zároveň dobou zrodu konkurenčních Almohádů, kteří se zmocnili severních částí, do té doby v držení Almorávidů. 12. století je zároveň v mnoha významných městech zlatou érou vědců a vzdělavců, především působících z tuniského Qajruwánu a andaluske Cordoby, zatímco nastupující mysticismus se pomalu etabloval dále na jih z alžírského Tlemcenu a marockého Fezu. Rozsah a erudice kosmopolitních vzdělavců lze ilustrovat na příkladu Abú Bakra Muhammad bin al-Hasana al-Muradího, který se narodil v tuniském Qajruwánu, vzdělání získal ve španělské Cordobě a v období almorávidského sultána Abú Bakra bin Umara se stal předním soudcem ve významném kulturním centru jižních Almorávidů v mauritánském Azzugi.³⁸ Anbiya s největší pravděpodobností zahrnovaly větší kmenová uspořádání Gudala, Masufa, Lamtuna a Lamta, přičemž nejdůležitější obchodní a kulturní centrum kmene Lamtúna Azuggi se nacházelo v samém srdci Adraru.

³⁸ Bennison A.K. (2016). *The Almoravid and Almohad Empires*. Edinburgh: Edinburgh University Press, str.241

Významné etnické skupiny a geografická pojmenování na území středověké oblasti dnešní Mauritánie. Převzato z: (McDougall, 1990, str.257)

Velmi málo diskutovaným tématem jsou klimatické důvody, především pak náhlá i sezónní sucha a s tím spojená opuštěná místa i místa s příliš velkým počtem obyvatel soustředěným na jednom místě, což patřilo zřejmě k primárním důvodům pohybů Almoravidů v polovině 11. století.³⁹ V případě území, kde se rozkládá dnešní Mauritánie a širěji vlastně celé západní oblasti severní Afriky, kde je nejdůležitějším komunikačním prostředkem hassaniya platí, že příchod Almoravidů v již zmiňovaném 11. století a později příchod Banú Māqil a Hassan od

³⁹ McDougall E.A. (1990). *Salts of the Western Sahara: Myths, Mysteries, and Historical Significance*. In: *The International Journal of African Historical Studies*. Vol.23, no.2, str.255

13. do 16. století a záhy i vznik emirátů, jsou nejdůležitějšími milníky a fáze kulturního a politického vývoje této části Afriky a Mauritánie zvláště. Oblast, kde se nyní mluví arabským dialektem hassaniya, tedy Západní Sahara, extrémní západ Alžírsko, Mauritánie a odlehlé západní oblasti Mali patřily k prvním oblastem, které byly na Saharě vystaveny vlivu ranného islámu a jeho synkretických mystických forem i heterodoxních směrů. Zároveň byla východní Mauritánie melting pot jihoseverských a západovýchodních kulturních vlivů, kde se střetávaly vlivy prototurežských skupin, Berberů, později silně ovlivněných arabskými vlivy, elementu Soninke a rozličných skupin hovořících jazyky Mandé. Jižní a jihovýchodní oblasti dnešní Mauritánie byly minimálně do 13. století silně ovlivněny kulturně, sociálně i jazykově prvky Mandé (především Soninke) a dnešní Walata, tehdy známá jako Birú, byla součástí klasické říše Ghana a již od nejstarších dob byla předním kulturním i obchodním centrem soninkských vzdělanostních klanů a prominentní aristokracie kmene Massúfa konfederace Sanhádža (Znaga).⁴⁰ Dnešní severozápadní Mauritánie, oblast Adraru byla těsně před příchodem politicko-náboženského vlivu Almorávidské říše osídlena rovněž rozličnou směsí berberských etnik, především kmenů Massúfa a Lamtúna, kteří se etablovali v místech pozdějších center Tinigui a Wadanu a splynuli se starobylým elementem autochtonního obyvatelstva Bafúrů (v mauritánské arabštině Bavúr) mluvícího soninkským nářečím azér.⁴¹ Ze stejné doby se dle maurské tradice váží počátky specifické vzdělávací instituce mahadra, tedy jakýchsi pouštních vzdělávacích středisek, kterou tradičně Mauritánci považují ribát prvního almorávidského panovníka Ibn Yasína v 11. století. Ty však byly jen určitým pokračováním tradičních ghanských vzdělávacích center v Awdaghustu a Kumbi Sálehu.⁴² Značné množství muslimských učenců přicházelo do Mauritánie ze starého marockého centra Aghmatu, jako v případě al Muradi al Hadramího, který působil v adrarském Azúgí jako qadí. Mahadry se dělily na mobilní, které byly zřizovány učenici kdekoliv na poušti a teoreticky se zde mohli vzdělávat příslušníci jakýchkoliv kmenů (většinou však prominentní děti z učených zwaya kmenů) a na stálé centra vzdělanosti, které vznikly poměrně záhy v předních mauritánských centrech, jmenovitě ve městech Wadan, Tišit, Chinguetti a Walatě, později i v Tižikže, Ataru a

⁴⁰ Cleaveland T. (2001). *Becoming Walata: A History of Saharan Social Formation and Transformation*. London: Heinemann, str.47

⁴¹ Ould El Kettab M.L. (2011). *Ouadane, port caravanier mauritanien*. Paris: Karthala, str.24

⁴² El Hamel Ch. (1999). *The Transmission of Islamic Knowledge in Moorish Society from the Rise of the Almoravids to the 19th Century*. In: *Journal of Religion in Africa*, vol.29, fasc.1, str.67

Nemě. Wadan, jedno z nejstarších vzdělanostních, obchodních i kulturních center západní Afriky bylo dle tradiční mauritánské ústní tradice založeno heterogenními etnickými skupinami rozličného původu ze severní Afriky, které splynulo s tamějším bafúrským autochtonním elementem. Vytvořilo komunitu zvanou Idaw al Hážž, která byla v počátcích tvořena wolofským, massúfským, lamtúnským, ansárským elementem a záhy se z něj vytvořil významný kmen adrárské oblasti, který proslul svou vzdělaností a obchodem.⁴³

Arabofonní společnost Bídán (Bidyan, Bidhán, Bizán) je v Mauritanii tvořena třemi skupinami, které dohromady tvoří kmenové svazy, v arabštině qabáil (sg. qabíla). První skupinu tvoří nejvýše postavená vrstva obyvatel, arab-válečníci (na východě v hassanijské arabštině zvaní hassan), zwaya-vzdělanci (na východě zvaní tolba), znaga-vazalové (také známí jako lahma nebo tlamid). Existují však další části společnosti, které nejsou součástí qabáil a to – maalemin (kováři), iggawin (grioti), abíd (otroci) a harratin (osvobození otroci a jejich potomci). Všechny až na výjimku harratinů jsou pod ochranou skupin u kterých žijí. Před příchodem Banú Hassan se znaga nazývali všichni lidé, kteří se zabývali starostí o dobytek a mělo tedy čistě sociální a nikoli etnický význam. Hassan jsou potomci Hassan kmenů, které se jako potomci arabské větve Maáqil pohybovali po západní Sahaře a přes jižní Maroko se dostali dále na jih. Znaga značí kromě berberského dialektu, kterým se mluví na jihozápadě Mauritanie staré berberské kmenové skupiny Sanhádža. Termín znaga je hassanijský název mluvčích berberských jazyků zatímco sami Berbeři se nazývají idnagen. Stejně jako jiné skupiny na východě Mauritanie jako např. Kunta nebo Laghlal se u kmenové konfederace (ittihád) Ahl Sidi Mahmud (soustředěné dnes na jih od Kiffy) vytvořily dvě silné složky bojovníků a učenců. Tradičně se zwaya kmeny považují za potomky jedné nebo více ze čtyř skupin: Almorávidů, Ansárů, Qurajšovců a Banú Hassan.⁴⁴ Severozápadní oblast Mauritanie, Adrar, byla jedním z nejdůležitějších míst, kde již ve druhé tisíciletí docházelo k nejvýznamnějším etnogenezím berberských, autochtonních i prvních arabsky mluvících skupin a kde již minimálně od 12. století působil na rozsáhlá území mocná skupina Tažakant, z jehož jedné frakce se později zřejmě konstituoval zwaya kmen, Kunta. Z jejich metropole Tinigi se všemi směry přesouvali jejich prominentní vzdělanci a tato skupina měla tradičně ve svých řadách i velké množství vzdělaných žen a řadí se tak mezi

⁴³ Webb J. (1995). *The Evolution of the Idaw al-Hajj Commercial Diaspora*. In: *Cahiers d'Études Africaines*. Vol.35, Cahier 138/139, str. 457

⁴⁴ El Hamel Ch. (2002). *La vie intellectuelle islamique dans le Sahel Ouest-Africain(XVIe-XIXe siècles): Une étude sociale de l'enseignement islamique en Mauritanie et au Nord du Mali(XVIe-XIXe siècles) et traduction annotée de Fath ash-shakur d'al-Bartili al-Walati (mort en1805)*. Paris: L'Harmattan, str.96

nejstařší prestižní skupiny učenců západní Afriky.⁴⁵ Silně endogamní skupiny kovářů maalmin a griotů iggawen jsou většinou přidruženy k politicky dominantním Hassan skupinám, ale kupříkladu jsou i kasty kovářů, které jsou přidruženy k zwaya skupinám stejně jako určité skupiny například griotů jsou součástí některých skupin Kunta. Obecně zde platí, stejně jako v jiných oblastech Sahary i Sahelu, že obchodníci a poutníci cháridžovského ritu byli mezi prvními, kteří islamizovali západní oblasti Sahary a Sahelu. Almorávidské hnutí v 11. století nám ukazuje dominanci a konkurenci mezi obchodními i náboženskými aktivitami konkurenčních Cháridžovců a sunnitů. Vítězství Almorávidů dokázalo částečně unifikovat rozsáhlá území západní Sahary a Sahelu pod jejich ekonomickou, politickou i kulturní dominanci a nastiňuje pozdější rivalitu i uspořádání a hierarchii moci a statutárních rozdílů klanového uspořádání. V tuto dobu rovněž dochází ke konstituci entogenezí i počátcích rivality mezi arabskými hassan skupinami a berberskými znaga kmeny, kteří si v rámci dominance vymýšlejí nebo upravují domnělé genealogické rodinné větve sahající až k následovníkům proroka Muhammada.⁴⁶

⁴⁵ Bonte P. (2008). *L'émirat de l'Adrar mauritanien: Harim, compétition et protection dans une société tribale saharienne*. Paris: Karthala, str.201

⁴⁶ Bonte P. (2008). *L'émirat de l'Adrar mauritanien: Harim, compétition et protection dans une société tribale saharienne*. Paris: Karthala, str.20

4. Protosonghajská etnogeneze, počátky kastovního systému

Protosonghajská populace říčních Sorko, a především jejich obchodní elity se v Kukiye a Gao Saney dostávají do kontaktu s islámem již někdy na konci prvního tisíciletí a na konci 11. století jsou ovlivněny berberskými aristokratickými obchodníky jihoalmorávidské větve.⁴⁷

Mapa zobrazující severní a jižní dialekty songhajštiny včetně extrémně odlehlé oblasti západního Alžírsko (oáza Tabelbala) i nehostinné pouště centrálního Nigeru. Převzato z: (Souag, 2010, str.27)

⁴⁷ Lange D. (1982). *From Mande to Songhay: Towards a Political and Ethnic History of Medieval Gao*. In: *The Journal of African History*. Vol.35, no.2, str. 290

Map 1. The Songhay languages

Map 1. The Songhay languages

Map 1. The Songhay languages

Map 1. The Songhay languages

Map 1. The Songhay languages

Map 1. The Songhay languages

Map 1. The Songhay languages

Map 1. The Songhay languages

Map 1. The Songhay languages

Map 1. The Songhay languages

Map 1. The Songhay languages

Studium ranné historie songhajských populací, etnik či skupin ovlivněných těmito jazyky

patří mezi velmi diskutabilní části studií západní Afriky. Nedávné studie publikované prestižními odborníky na songhajská nářečí, především od Benítez Torrese, Nicolaisena a Souaga přinášejí další a další otázky týkající se původu etnogenezi i současnou příslušnost, přinejmenším z pohledu lingvistické antropologie. Na konci 20. století probíhal diskurz mezi předními odborníky. Profesor Hunwick se klonil k hypotézám, které přiřazovaly starší původ i odlišnou lokaci songhajských skupin a mluvčích těchto jazyků. Naopak D. Lange se klonil k Mandé vlivu v počátcích Songhajské říše a spíše jeho vágního původu, kdy měli mluvčí tohoto jazyka přijít odněkud z východu. I když i sám Lange uznával jistý vliv jižní almorávidské (přesněji znagských Masúfa) aristokratické i vzdělanostní obchodní elity na historii ranného Gaa.⁴⁸ Fúze dominantních vlivů mandingských, soninkských a wolofských populací je rovněž velice zřetelně znát v kastovním systému většiny populací západní Afriky, které byly ovlivněny právě jedním nebo všemi třemi zmiňovanými hlavními ohnisky.⁴⁹ Přestože kasty tvoří malé procenta populací u většiny západoafrických etnik, vyskytují se u některých mandingských populací (jako např. Malinke) již minimálně od 14. století, stejně jako již s jistotou byly zaznamenány u soninkských a songhajských populací o století později. Kasta songhajských griotů jéséré ukazuje na soninkský vliv (v jazyce soninke geseré), který však byl sám zřejmě ovlivněn mandingským kastovním systémem během bojů mezi soninkskými státy a říší Mali. Songhajské dialekty přejímaly rovněž ve velkém množství kastovní pojmenování, především pak z mandingských jazyků, které se navzájem ovlivňovaly a zároveň s velkou pravděpodobností byly do mnoha západoafrických jazyků, songhajských nevyjímaje, v rámci dominantního kulturního vlivu přijímány. Moderní komplexní pohled na problematiku songhajských dialektů přináší významný francouzský lingvista, specialista na songhajské dialekty profesor R. Nicolai. Ve svých dřívějších pracích na kterých spolupracoval s významným českým lingvistou doc. Zimou, Nicolai původně zpochybňoval vnímání některých songhajských dialektů v rámci nilosaharských jazyků, jako komplikované stratum s dominantním tuarežským vlivem. Později Nicolai místo zařazení songhajských dialektů do

⁴⁸ Hunwick J.O. (1994). *Gao and the Almoravids Revisited: Ethnicity, Political Change and the Limits of Interpretation*. In: *The Journal of African History*. Vol.35, no.2, str. 252

Lange D.(1991). *Le Rois de Gao-Sané et les Almoravides*. In: *The Journal of African History*. Vol.32, no.2, str. 252

⁴⁹ Tamari T. (1991). *The Development of Caste Systems in West Africa*. In: *The Journal of African History*. Vol.32, no.2, str. 235.

nilosaharské jazykové rodiny či jako samostatného jazyka (jak jej vnímá většina dnešních badatelů) navrhl jejich komplexnější pojetí jako jazyky vzniklé promísením různých jazyků a jeho rozličnými vztahy s okolními jazyky. V nejnovějším pojetí Nicolai songhajske dialekty, respektive jeho starší formu řadí jako starodávný obchodní jazyk rozsáhlé oblasti s velkým ovlivněním afroasijskými (především berberskými) jazyky, nebo jako původně jeden z mandingských jazyků, který se již dávno ztracenou entolingvistickou stratifikací přetransformoval do dnešní podoby. Nicolai předpokládá, že u vzniku protosonghajštiny byl jistý obchodní kreolský jazyk afroasijské jazykové rodiny, který významnou měrou ovlivňoval severozápadní mandingské jazyky i postupně se etablující songhajska nářečí. Severní songhajske dialekty, které jsou silně promíchány a ovlivněny tuarežskými dialekty, jsou dle Nicolaise dialekty vzniklé z archaické songhajštiny, která v té době sloužila již jako lingua franca v rozsáhlých oblastech ještě před vznikem samotné Songhajske říše. Přední znalec severosonghajske dialektů L. Souag se domnívá, že prominentní představitelé západoberberské etnik se přizpůsobili situaci a začali mluvit songhajske dialekty, neboť docházelo vzhledem k narůstajícímu vlivu těchto elit k marginalizaci ostatních skupin. Aby se tak nedostali na okraj společnosti, přejali kulturu i jazyk prestižních elit songhajskeho kulturního života.⁵⁰ Poměrně dlouhou dobu se mělo za to, že lexikálně patří songhajska nářečí do nilosaharské jazykové rodiny a gramatika že byla přebrána či značně ovlivněna směsicí mandingské jazyků. Ovšem záhy se již začaly objevovat teorie, že typologické podobnosti songhajske a mandingské jazyků se vyskytují z důvodu staletí přetrvávajících těsných kontaktů a vzájemných mnohačetných ovlivňování.⁵¹ V případě některých songhajske dialektů se někteří lingvisté podobně jako Nicolai domnívají, že tyto varianty vznikly jako varianty kreolizované berberštiny silně ovlivněné mandingskými jazyky.⁵² Podle Souaga, předního znalce severosonghajskeho dialektu kwarandzeye (kterým mluví asi 3 tisíce mluvčích v odlehlé severoalžírské výspě Tabelbala) je pravděpodobné, že severní songhajštiny se od jižní oddělila až po příchodu islámu po 7. století do sahelkých oblastí, kdy

Souag L. (2015). *Non-Tuareg Berber and the genesis of nomadic Northern Songhay*. In: *Journal of African Languages and Linguistics*. Vol.1, str. 135

⁵¹ Guldemann T. (ed.) (2018). *The Languages and Linguistics of Africa*. Leiden: Walter de Gruyter, str. 19

⁵² Dimmendaal G.J. (2011). *Historical Linguistics and the Comparative Study of African Languages*. Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, str. 246

začalo docházet k berberským vlivům na proto-severosonghajský jazyk.⁵³ Ústní tradice naznačuje, že mezi zakladateli této oázy byli Lamtúna, znagský (sanhádžský) kmen v almorávidském období. Je velmi pravděpodobné, že dnešní někteří obyvatelé jsou potomky almorávidských zajatců, kteří zde byli nuceni se usadit, poté co byli odvečeni z oblasti Es Súqu. Zcela zásadní lingvistické práce severosonghajských jazyků pochází z pera předního odborníka na dialekt tagdal Benítez-Torrese (kterým mluví marabutské ineslemen Igdalan klany středního a jižního Nigeru), který tvrdí, že severosonghajské jazyky by měly být samostatnou větví již tak samostatného jazyka (myšleno nezávislých klasických jižních songhajských dialektů).⁵⁴ Tento jazyk je navíc autorem vnímán jako komplexní mix s dominantním berberským tuarežským vlivem (tuarežského dialektu tewellemmet, ale i songhajského tadaksahak) s důrazem na fakt, že tyto jazykové skupiny Igdalan byly již v oblasti přítomny před dominancí Songhajské říše klasického období, která zde sahala do oblastí východního Mali a západního Nigeru.

⁵³ Souag L. (2019). *Les verbes korandjé d'origine berbère (Songhay de Tabelbala, Algérie)*. In: *Études et documents berbères* . 1(41), str. 129-147

⁵⁴ Benítez-Torres C.M. (2021). *A grammar of Tagdal, a Northern Songhay language*. Amsterdam: LOT, str. 6

5. Kanurofonní oblasti Kánem, etnogeneze Tubu

Centrální Súdán byl v 11. století pod dominantním vlivem nastupující Sejfuwovské dynastie říše Kánem, přičemž neustále docházelo v této oblasti ke střídání náboženských, kulturních i jazykových vlivů berberských, arabských i kanembu společností. Ibaditské obchodní elity měly rozsáhlý vliv z východního Alžírsko (především Wargly) i libyjského Džabal Nafúsa a Awdžily až do malijské Tadmekky. Heterodoxní autochtonní čadské populace (skupiny s nejasným promísením etnických původu pozdějších Kanembu, Kanuri, Teda-Daza, Zaghawa a kanurofonních Koyam) začaly mít vliv v kawarských oázách a začaly být vážnou konkurencí do té doby dominantních ibaditských hawwarských Berberů.⁵⁵ Pro etnogenezi kanurofonních populací je důležité si uvědomit, že Kavar a fezzánské oázy byly již pod silným vlivem ve 12. století říše Kánem. Ahl Dirqi, lidé žijící v této oáze (nigerská Dirku), byli již tehdy považováni za prominentní aristokratické členy administrativy a vládnoucí dynastie, která byla z velké části tvořena členy klanu Tomaghra, etnických skupin Tubu, či možná v počátcích příbuzných populací, dnes však již samostatných etnik (především Zaghawa, Tubu, Kanembu a Kanuri). Ve stejné době již také končí vliv fezzánské dynastie na oblast Kawaru, který byla dějištěm střetávání těchto skupin s novými berberskými prototuarežskými skupinami, které byly vytlačovány arabskými nájezdy z východu. Ústní tradice berberských populací, etnolingvistické bádání, přední badatelé i záznam největšího středověkého cestovatele Ibn Battúty se shodují na tom, že minimálně již v polovině 14. století byly značné části centrální Sahary osídleny tuarežskými skupinami které se utvářely a měnily v rozličné konfederace. Především pak vzdělanostní ineslemen skupiny Igdalan a Iberkoreyan a válečnicko-obchodních Innusufan a Isandalan (tyto teorie však byly v nedávné době zpochybněny a volají po značné revizi především nejstarších dějin). V samých počátcích byla říše Kánem do značné míry jen křehkou konfederací heterogenních klanů, která své území ovládala ne příliš centrální mocí a do značné míry se svolením poradního orgánu starších zvaného nokena, tvořeného prominentními představiteli mocných klanů. Moderní archeologické práce navíc naznačují, že panovník patřící k nomádským pasteveckým klanům, disponoval větším množstvím stálých měst mezi kterými se podle potřeby pohyboval. Konverze nových panovníků na konci 11. století a vznik nové dynastie (ne nezbytně pocházející z jiných etnik) zapříčinily dalekosáhlé

⁵⁵ Viktor S.K. (1999). *The Oasis of Salt: History of Kavar – Saharan Centre of Salt Production*. London: C Hurst and Co Publishers Ltd., str.191

sociopolitické změny v kánemské říši.⁵⁶ Dle dostupných informací získaných při nedávných genetických výzkumech v Čadu je zřejmé, že se východoafrické populace dostaly do oblasti Kánemu zhruba před 1000 lety. Tedy v době, kdy probíhala stará etnogeneze dazských populací v kánemské říši, která byla následována příchodem proto-kanembu populací kolem 12. století, která má většinový původ v západoafrických či centrálně západoafrických oblastech, následovaných velkou poslední migrací arabských populací zhruba od 16. století.⁵⁷ Rozhodující východní vlivy na utváření nejstarších historických událostí kolem Čadského jezera jsou podporovány ústní tradicí nejstarších etnických skupin v saharso-sahelském areálu a nejinak je tomu i v této oblasti. Duguwa, zaghawská dynastie byla zhruba ve stejné době, kdy Almorávidé dobyli Ghanu, ovlivněna novou nastupující dynastií Sejfuwa. Je tedy zřejmé a ne náhodné, že tato dynastická změna byla ovlivněna politicko-náboženskými změnami probíhajícími dále na západ. Sejfuwa totiž rovněž považují za svého předka jemenského Sayf bin Dhi Yazana. Dle německého profesora Langea, předního odborníka na historii centrálního Súdánu (a historii Kánem-Bornu zvláště) je více než pravděpodobné, že tito Berbeři z východu stáli u zrodu této dynastické změny.⁵⁸ Dva poslední panovníci duguwské dynastie Hawwaa a Abd al Džalil již přijali islám (stále však v dominantní ibaditské podobě). Dnes si již potomci duguwských panovníků, kteří v rámci skupin Kanembu působí jako kováři nepamatují, že jejich dávní předci byli vládnoucí představitelé říše Kánem. V polovině 13. století panovník Dunama Dibalemi zničil starý předmět kultu mune (není dodnes zřejmé co to bylo, předpokládá se, že by to mohla být starodávná egyptská socha boha Amona, která se zde dostala až ze súdánského Meroe). Jak již bylo zmíněno, minimálně již od 11. století si místní prominentní představitelé vládnoucí aristokracie v Kánemu berou za manželky ženy klanu Tomaghra (v té době ještě zřejmě nejsou součástí etnika Tubu, jak jej známe dnes). Na přelomu 13. a 14. století ovládala říše Kánem zřejmě mnohem rozsáhlejší oblasti než se badatelé domnívali, a to jak mnohem dále na východ dnešního Čadu, tak i značné oblasti nigerského Kawaru a libyjského Fezzánu až k důležité karavanní křižovatce libyjského Waddanu i odlehlé východní výspě libyjské oázy Qufra. Dle výzkumů předního německého badatele Langeho se tato moc vztahovala i na oblast

⁵⁶ Insoll T. & Walker J. (2020). *The Oxford Handbook of Islamic Archeology*. Oxford: Oxford University Press, str. 485

⁵⁷ Shriner D. & Rotimi Ch.N. (2018). *Genetic History of Chad*. In: *American Journal of Physical Anthropology*. 167(4), str. 804-812

⁵⁸ Lange D. (1993). *Ethnogenesis from within the Chadic State. Some thoughts on the history of Kanem-Borno.* In: *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde.* Vol.39, p.261-277

Borno, které dle dřívějších poznatků nabyly významu až o několik staletí později. Vládcí dynastie Sejfuwa o moc v těchto oblastech přišli během dynastických sporů s dřívějšími duguwskými zaghawskými panovníky a snažili se svou ztracenou moc zde opět získat.⁵⁹ Ve druhé polovině 14. století probíhaly války s Bulala (kteří s velkou pravděpodobností byli příslušníky duguwské dynastie), kteří zde přišli z okolí jezera Fitri, kde však byli vyhnáni o století dříve. Během tohoto období dochází k etnogenezi Kanurijců, kteří byli nazýváni Hausy pojmem Beriberi, značící jejich berberský původ z dynastie Sejfuwa. Kanurijci utvářeli svou identitu v Borno, kde byli ovlivňováni rozličnými etnikami, především pak autochtonními Sao (So), jejichž animistické představy značnou měrou ovlivnily rituální představy Kanurijců, kteří působili v celé centrální Sahaře a Sahelu spolu s ostatními kanurofonními etniky (především Koyam a Sigurti) a také konstituujícími se Tubu. Minimálně od 13. století se do oblasti Borno rovněž přesouvají malé skupiny fulbských klanů vzdělavců (mluvčí nigerokonžské jazykové rodiny, narozdíl od nilosaharské kanurijštiny a rozličných čadských jazyků afroasijské jazykové rodiny), pravděpodobně z Mali.⁶⁰ Etnogeneze rozličných skupin kolem Čadského jezera je komplexní šachovnicí různorodých etnik, které byly ještě v 19. století popisovány badateli jako samostatné skupiny, ale dnes se mnoho z nich identifikuje jako Kanurijce. V průběhu historie navíc značné množství významných skupin jako Tubu, Tomaghra či Zaghawa si z důvodů socioekonomické prestiže přivlastnilo příslušnost ke Kanembu či Kanurijcům. Sociální postavení jednotlivých skupin se rovněž měnilo, kdy se dnes například někteří Koyam identifikují jako praví a jediní čisté Kanurijci a ostatní skupiny Kanurijců považují v sociální hierarchii za inferiorní kasty otroků (zřejmě z důvodu znalosti své historie, kdy byli Koyam prestižní kanurofonní skupinou obchodních a později vzdělanostních elit). V každém případě kanurijština postupně vznikala jako jazyk Kanembu skupin, které se přesouvaly do Borno z Kanemu minimálně již od 13. století.⁶¹ K rozdělení těchto jazyků (tedy kanurijštiny a kanembu) došlo při významných posunech etnik mezi 14. a 16. stoletím. Populace Kanemu, která mluvila kanembu se spolu s aristokracií dynastie Sejfuwa přesouvala postupně na západ a v celém Bornu se kanurijština stala lingua franca, zatímco kanembu se nadále užíval jako

⁵⁹ Lange D. (1993). *Ethnogenesis from within the Chadic State. Some thoughts on the history of Kanem-Borno*. In: *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde*. Vol.39, str. 270

⁶⁰ Tourneux H. & Woin N. (2009). *Migrations et mobilité dans le Bassin du lac Tchad*. Marseille: IRD Éditions, str. 660

⁶¹ Bondarev D. (2006). *An Archaic Form of Kanuri/Kanembu: A Translation Tool for Quranic Studies*. In: *Journal of Quranic Studies*. Vol.8, no.1, str.144

jazyk pro koránská studia. Starý jazyk kanembu zvaný tardžumo kanembu se užívá dodnes při klasických interpretacích Koránu a dlouho se užíval jako jazyk dvora při významných událostech.⁶²

⁶² Bondarev D. (2013). *Quranic Exegesis in Old Kanembu: Linguistic Precision for Better Interpretation*. In: *Journal of Quranic Studies*. Vol.15, no.3, str.57

6. Přesuny etnických skupin na Sahaře a v Sahelu od 15.století

Počínaje 15. stoletím mohou být stěžejní historické postavy afrického islámu verifikovány v rozličné literatuře a díky mezinárodnímu přesahu a erudici značného množství tehdejších učenců začíná být tato doba pro badatele mnohem přehlednější. Severoalžírský tlemcenský rodák al Maghílí, jehož fanatismus vedl k likvidaci židovských komunit po celé Sahaře (především v tuwatské oáze Tamantit) se zároveň zasloužil o průnik islámského myšlení do celé Sahary a Sahelu a jeho žáci byli významnými učiteli po mnoho následujících generací v Tuatu, Tageddě (Tigiddě, Takeddě), Gau i Kanu (vzdáleného téměř 4 tisíce kilometrů od jeho rodného Tlemcenu). Z důvodu rozsahu a vlivu středověkých říší v severozápadní Africe (především pak Mali a Songhay) měli někteří erudovaní badatelé a učenci nesmírný vliv na své žáky a nezdá se, že se do jednotlivých intelektuálních center stěhovali prominentní obchodníci a celé jejich rodiny. Docházelo tak ke značným přesunům etnických skupin na velké vzdálenosti, kteří tam zakládali nové rodiny a docházelo tak k nesmírně pestrému mísení jednotlivých rodin. To je jeden z důvodů, proč nelze zcela jistě u některých prominentních osob (především učenců) určit jakého byli etnika či k jaké skupině se vlastně řadili ač měli zcela jasně definovanou a propracovanou genealogii (nezdá se však zjištěnou) a již za svého života se řadili mezi legendy.⁶³ Kosmopolitní učenci v 15. a v pozdějších staletích v severozápadní Africe jsou jedním z důkazů přesunů významných etnických skupin po celé Sahaře a Sahelu a zcela tak vyvracejí dodnes v některých vědeckých kruzích tradované mýty o etnikách, které obývaly jasně ohraničená území. Sahara i Sahel po tomto období již nikdy nebyly stejné jako v předchozích dobách. Na západě na hranicích dnešních saharských územích Maroka a Mauritánie se začínají konstituovat klany Kunta, které zřejmě pocházely z větší části z berberských Tažakant. Rozličné Mandé klany s dominantním Soninke elementem se začínají přesouvat do všech významných center dnešní Ghany, Burkina Faso, Pobřeží Slonoviny a dalších oblastí.⁶⁴ Na území dnešní Mauritánie dochází k čilému obchodnímu a intelektuálnímu ruchu i výměně a rozsáhlým stěhování kmenů a klanů. Především mezi prominentními centry vzdělanosti Chinguetti, kam se přesouvají staré klany Idaw al Hažž z Wadanu (nukleus Idaw al

⁶³ Hunwick J.O. (2008). *The Hidden Treasures of Timbuktu: Rediscovering Africa's Literary Culture*. London: Thames and Hudson, str.130

⁶⁴ Massing A.W. (2000). *The Wangara, an Old Soninke Diaspora in West Africa?*. In: *Cahiers d'études africaines*. Vol.158, str.291

Hažž je tvořen ze znagských Massúfa, ale s velmi pravděpodobným podílem soninkských i wolofských elitních klanů⁶⁵, dále do Tišitu v Tagantu a dále na jihovýchod do Walaty, která je touto dobou prestižním centrem učenosti na celé Sahaře, odkud se dále na východ přesouvají berberské klany s významným Soninke elementem, především do Timbaktu. Starodávne prototwarežské centrum Essuq v dnešním Mali je v této době již opuštěno a jeho vzdělanci se přesouvají na západ k hranicím s dnešní Mauritiáni, kde dochází k etnogenezi prestižních Kel Intessar zvaných kuntskou aristokracií Gallád (či Iguellad). Většina se však přesouvá dále na východ, do oblasti dnešního západního Nigeru na západ od Agadezu, které se před ustanovení airského sultanátu stává významnou křižovatkou etnických přesunů a karavanního obchodu mnoha rozličných skupin. Ze severovýchodu zde působí prototwarežské skupiny Ibarkoreyan, především jeho dvě významné vzdělanostní frakce Attawari a Aghlal (Ighlal, Eghlal) a nejstarší vrstvy prominentních ineslemen skupin Igdalan, Kel es Suq a mnoho dalších. Ze západu zde působí mocné obchodní a vzdělanostní klany znagských Massúfa a z jihu hausofonní autochtonní Azna i Gobirawa skupiny. Jedna z nejdůležitějších politických i náboženských postav v Tigiddě nedaleko pozdějšího Agadezu byl qádí Abú Ibrahim Isháq al Džanátí, který byl prominentní postavou v administrativě a zprostředkoval vztahy mezi tigiddským sultánem a obchodními komunitami z Maghrebu i dalekého okolí.⁶⁶ Rozsáhlé skupiny významných obchodních rodin, vzdělanostních klanů i vlivných etnik se zanedlouho začaly přesouvat do nově vznikající metropole Agadezu, kde na začátku 15. století vzniká airský (ayerský, ayirský, ahirský) sultanát. Již zmiňované asimilace rozličných skupin či etnik v západní Africe a jeho vliv na kastovní systém, je prokazatelně doložen (a je zatím nejstarší zmínkou o klanu Mandé) v díle největšího středověkého cestovatele Ibn Battúty, který tyto oblasti navštívil v polovině 14. století. Jedná se o jeho zmínku o náboženské afiliaci nejvyšších kruhů královské aristokracie (pocházející z prestižních klanů Turé ze starých soninkských rodin, Ibn Battúta však uvádí, že jsou bílé rasy), která se v oblasti Massiny přikláníla k sunnitskému ortodoxnímu ritu, zatímco imámové a náboženský klér klanu Saghanughu (rovněž promísených mandingských a soninkských rodin) se klonili k heterodoxní formě ibadíje.⁶⁷ Tyto rozsáhlé náboženské změny

⁶⁵ Webb J. (1995). *The Evolution of the Idaw al-Hajj Commercial Diaspora*. In: *Cahiers d'Etudes Africaines*. Vol.35, Cahier 138/139, str.457

⁶⁶ Hamani D. (2006). *Le Sultanat Touareg de l'Ayar, au carrefour du Soudan de la Berberi*. Paris: L'Harmattan, str. 105

⁶⁷ Massing A.W. (2000). *The Wangara, an Old Soninke Diaspora in West Africa?*. In: *Cahiers d'études africaines*. Vol.158, str. 293

a přiřklánění určitých etnik či skupin k těmto změnám nelze podceňovat, nezapomeňme, že o více než sto let později byly náboženské pře nejdůležitějším důvodem perzekuce songhajskeho panovníka Sonni Ali Ber namířené proti prestižním náboženským i učeným kruhům v Timbuktu, což mělo opět za následek rozsáhlé migrace mnoha významných rodin (v tomto případě do mauritánské Walaty). 15. století je rovněž dobou rozsáhlých přesunů etnik Fulbe (Fulani), kteří patří mezi staré pastevecké skupiny, která tvořila významnou autochtonní složku v mnohem severnějším územích než dříve, ale při hledání nových pastvišť i asimilací s mandingským i soninkským obyvatelstvem v oblasti kolem řeky Senegalu již záhy přijali islám. Z jejich řad Tukulérů se formovaly vzdělanostní rodiny po následující staletí a přesouvali se celým sahelským areálem až došli do nigerijské oblasti a významnou měrou přispěli rozvoji islámu i přesunu obchodních rodin do ranných center islámské vzdělanosti v Nigérii v Yandotu, Katsině i Kanu. Obchod i vzdělanostní aktivity byly v saharsko-sahelském areálu propojeny či spolu velmi úzce souvisely již minimálně od dob dominance ghanské říše na území dnešní jižní Mauritánie. Práce věnující se středověkým dějinám severozápadní Afriky se neobejdou bez vysvětlujících komentářů na téma Wangara, či již zmiňovaný termín Diula (Diyula, Jula, Juula a další možnosti přepisu) či Džahanke. V českém diskurzu jsou přitom tyto zcela zásadní pojmy téměř neznámé či ne zcela jasně interpretované. Významný vědecký diskurz (dodnes s nejasným závěrem) na téma zapojení vzdělanostních elit do mezinárodního obchodu převládá mezi již zesnulými profesory Wilksem a Sannehem.⁶⁸ Zcela nejistá zůstává časová osa působení prominentního soninkského učence al Hážž Salim Suwarého, který měl dominantní vliv na šíření pacifické formy islámu v severozápadní Africe někdy mezi 13. a 15. stoletím (datace, kdy žil není stále zcela vyřešena, zřejmě ale až v 15. století) a jeho učenci a žáci se zasloužili o rozkvět vzdělanosti od Guineje až po Ghanu. Většina badatelů se pragmaticky kloní k názoru Wilkse, který tvrdí, že Suwaré byl zřejmě současníkem al Maghíliho a tedy působil až v 15. století. Připomeňme, že v předislámském prostředí u Soninke byly vzdělanostní klany urozeného původu, ztratily však postupem času právo na podíl na vládnutí a sloužily aristokratickým klanům, konvertovali k islámu, zároveň si však zachovávali část původního náboženství a navíc se tyto schopnosti dědily. To je jeden z hlavních důvodů, proč se tyto učené klany, jejichž prestiž se předávala z generaci na generaci, postupně dostaly do mnoha teritorií

⁶⁸ Lovejoy P.E. (1978). *The Role of the Wangara in the Economic Transformation of the Central Sudan in the Fifteenth and the Sixteenth Centuries*. In: *The Journal of African History*. Vol.19, no.2, str. 174

a utvářely tak rozsáhlé sítě s mezinárodními kontakty.⁶⁹ Al Hažž Salim Suwaré, někdy také zvaný Mbemba Laye Suwaré se na břeh Nigeru do města Diakha Massina (zřejmě dnešní Dia) dostal po sedmé a poslední pouti do Mekky, z přesněji nespécifikovaných příčin se vydal na cestu s mnoha rodinnými příslušníky, členy klanu i studenty směrem na západ do okolí městečka Džafunu (Jafunu, Diafunu, Yafunu) a později do Diakha Bambukhu (dnešní Diakaba v západním Mali, Dia sur Baffing, na malijsko-guinejsko-senegalském pomezí). Zde se tyto komunity, čítající již několik stovek či tisíc lidí věnovaly šíření islámské vzdělanosti a jistému podílu na místním i mezinárodním obchodu či úzkou spolupráci s obchodními komunitami Wangara a vlastně se tak do Wangara asimilovali.⁷⁰ Osobnost zmiňovaného al-Hážž Salim Suwarého je stěžejní postavou vzdělanostního prostředí středověké západní Afriky, která zásadním způsobem ovlivnila etnické složení, kulturní prostředí, Mandé diasporu a především pak toleratní synkretickou formu islámu v celém regionu Senegambie a dál na východ až do dnešního nigerijského Kana (tedy podstatné části celého Sahelu). Značné množství nejvýznamnějších a prominentních vzdělanostních rodin z jihovýchodního Senegalu, Guineje, Sierry Leone, jižního a západního Mali, Burkiny Faso, severní Ghany, severní Pobřeží Slonoviny, považují Suwarého a jeho vzdělanostní komunitu za své předky. Dodnes zcela nezodpovězenou zůstává jedna z otázek, a to kdy vlastně Suwaré žil. S výjimkou profesora Sanneha, předního experta na islám v Africe, který se domníval, že Suwaré žil někdy mezi 12. a 13. stoletím⁷¹, se dnes většina předních odborníků shodne na tom, že s největší pravděpodobností žil v 15. či 16. století,⁷² či zůstávají neutrální a nekloní se finálně ani k jedné dataci.⁷³

⁶⁹ Massing A.W. (2012). *Imams of Gonja: The Kamaghate and the Transmission of Islam to the Volta Basin*. In: *Cahiers d'Études africaines*, LII (I), str.61

⁷⁰ Sanneh L. (1976). *The Origins of Clericalism in West African Islam*. In: *The Journal of African History*. Vol.17, no.1, Cambridge University Press, str.60

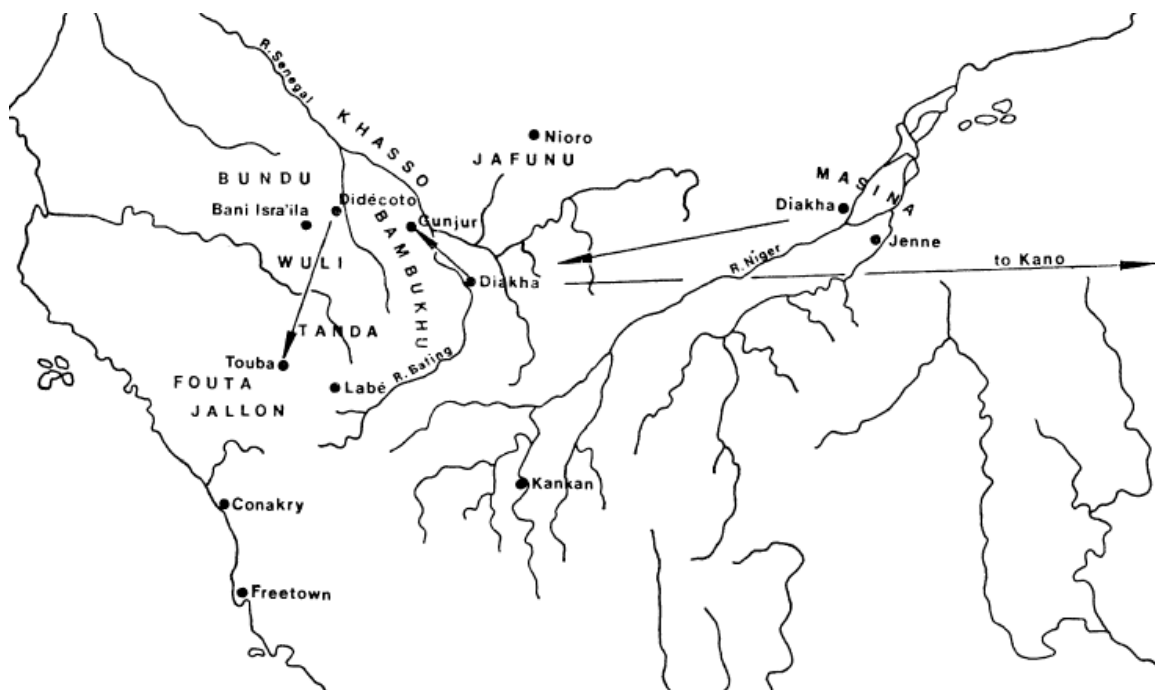
⁷¹ Sanneh L. (1976). *The Origins of Clericalism in West African Islam*. In: *The Journal of African History*. Vol.17, no.1, str.67

⁷² Wilks I. (2011). *Al-Hajj Salim Suwari and the Suwaris: A search for sources*. In: *Transactions of the Historical Society of Ghana*. New Series, no.13, str.44.

⁷³ Gomez M.A. (2018). *African Dominion: A New History of Empire in Early Medieval West Africa*. Princeton: Princeton University Press, str.157. Srovnej též Ogorodnikova D. (2023). *Soninke Ajami Manuscripts and Islamic Education: A Reconstruction of Scribal Practices*. University of Hamburg, PhD Dissertation, str.12. Srovnej též Saad E.N. (2010). *Social history of Timbuktu: The Role of Muslim Scholars and Notables 1400-1900*. Cambridge: Cambridge University Press, str.59

V Diakha Bambukhu se tato komunita rozdělila na čtyři skupiny z nichž každá řídila různé záležitosti, lidé nejbliže k Suwaremu měli privilegované pozice, ale celkově si komunita udržovala silnou nezávislost a především neutralitu mezi ostatními aristokratickými i vzdělanostními komunitami. Abd al Rahman Džakhité klanu Kabba v 30. letech 15. století opustil Diakha Bambukhu a přesunul se do oblasti Kana v Hausalendu ve stejné době jako zde učil přední učenec al Maghílí. Abd al Rahman se zasloužil o rozkvět islámské vzdělanosti i rozšíření učení málikovského směru v nigerijském Kanu i v širším Hausalendu.

Přesuny Džahanké komunity v ranných dobách islámu v západní Africe

Džakhanké, kteří se sami nazývají ahl Diakha, jsou specializovanou vrstvou muslimských vzdělanců v řadách Serakhullé (vhodnější název pro Soninke, který má v určitých oblastech pejorativní nádech). V průběhu fulbské dynastie Termess v oblasti Fuuta, vládoucí od poloviny 12. do poloviny 15. století se zformovalo všech šest velkých leyyi (velkých rodin či klanů sdružující množství frakcí) odkud pochází všechny fulbské skupiny v celém Sahelu. Jak již bylo zmíněno, Fulbové však v dřívějších dobách spolu s etniky Sereer, Wolof obývali oblasti

mnohem více na severozápad, odkud se tlakem berberských etnik přesouvali stále na jih. Zároveň však udržovali významné kulturní i obchodní styky s významným centrem Azúgi (Azúq, Azúk) v západní Mauritanii. Fuuta byla tedy oblastí s nesmírně pestrá směsicí vlivů, od severu zde stále působili potomci znagských Berberů s významným soninským elementem, který byl později stále více ovlivňován mandingskými obchodníky i vzdělanostními kruhy. V polovině 15. století dochází k velkým demografickým, kulturním i politickým změnám i v senegambijské oblasti. S postupujícími Fulby, kteří míří ze svých oblastí Sahelu na hranicích Mauritanie a Mali, kde ještě jejich předkové obývali tuto oblast se skupinami Soninke, se dále posouvají na jih, kde hledají nová pastviště i klidnější oblasti. Dochází k politickým tlakům mezi slábnoucí říší Mali a expanzivní politikou říše Songhaj a k rozpínavosti království Mossi. Rovněž zde dochází ke snahám fulbsky hovořících skupin o kontrolu obchodu se zlatem v oblastech Bambuk a Bure. Moc, teď již v nové dynastii deenyanke, se předávala z otce na syna, avšak jejich matky byly rozličného etnického původu a sama matka zakladatele této nové dynastie Koli Tenelly byla zřejmě malinského původu. Přestože byl tedy tento vliv značný, aristokracie byla ovlivněna islámem s upřednostňováním mužů a potlačením ženského elementu v rámci přebírání zvyklostí z jiných kulturních areálů s výraznou islámskou složkou.

6.1 Kunta

Stejně jako v okolních oblastech, tak i na území dnešní Mauritanie probíhalo na přelomu 15. a 16. století k výrazným změnám, kdy arabsky mluvící skupiny odsouvaly dále na jih arabské nomády Banú Hilál, kteří byli v určitých oblastech již značně promísení s místními berberskými populacemi, kteří navíc neustále vytlačovaly na jihovýchod subsaharské populace. Docházelo tedy k vývoji specifické kulturní i jazykové zóny, kde bylo pojátkem užití společného jazyka hassaniyya. Nečernošské obyvatelstvo se nazývalo bidán (baydan, bizán, bidhán), v opozici k subsaharským populacím súdán. Na těchto základech již v této době dochází k etnicko-rasovému rozdělování na kategorie, které se dále členily na základě statusu jednotlivce, který se určoval na základě genealogického původu a profesní specializace.⁷⁴ Zde je tedy na místě vhodné připomenout, že rasové i etnické dělení daných socioprofesionálních skupin s určitými pravidly existovaly v této části Afriky již ve středověku. Tyto nejvýše postavené aristokratické

⁷⁴ Warscheid I. (2020). *The West African Jihad Movements and the Islamic Legal Literature of the Southwestern Sahara*. In: *Journal of West African History*. Vol.6, no.2, str.38

válečnické vrstvy společnosti byly velice často v silně konkurenčním a často nepřátelském postavení vůči skupinám *zwaya*, kteří velice často obchodovali s otroky a byli významnými obchodními konkurenty těchto arabských či smíšených arabsko-berberských vrstev společnosti. Domnělý arabský původ, fabulace historických kořenů a značný podíl rozličných berberských populací a údajných arabských složek obyvatelstva nás přivádí ke bližšímu studiu *zwaya* skupiny Kunta. Připomeňme, že *zwaya* učenci, nyní tvořící kolem 40 procent *bidán* komunity, se kromě náboženských a vzdělávacích služeb věnovali také obchodu i vojenským výpadům, aby tak rozšířili a ještě více upevnili svůj vliv. V podobném duchu složitých struktur genealogického původu se právě začala šířit konfederace kmenů (někde se uvádí klanů) či skupin Kunta, která kromě svého vzdělávacího i náboženského vlivu měla nesmírný politický a obchodní vliv. Dle tradic jsou Kunta Qurajšovci *umajjovské* větve potomky Uqby ibn Náfího. Z matrilineární strany však *znagského* (*sanhážovského*) původu někde mezi oblastí *Sagua el Hamra* a alžírskými *tuwatskými* oázami. Kunta svou *nisbu* připisují svému předku Sidi Muhammad al-Kunti ibn Sidi Alimu, jehož předci však pocházeli ze *znagského* prostředí.⁷⁵ Sidi Ali si při svých poutích po *tuwatských* oázách vzal za ženu dceru prominentního představitele *znagské* konfederace *Ibdukal Muhammada Alam ibn Kunta ibn Zam*, odkud tedy pochází tato *nisba*. Jeho syn, Sidi Muhammad al-Kunti již tedy měl ve svém jménu zakomponovanou tuto *nisbu*. V polovině 15. století se vydal směrem na jihozápad do oblasti dnešního *Adraru*, kde se zanedlouho sňatkem spojil s nejvýznamnějším a nejprominentnějším *znagskou* etnickou skupinou *Tažakant*, který měl významný politický, obchodní, náboženský, ale především pak vzdělanostní vliv na celou oblast dnešní Mauritánie, především v oblasti *Adraru*. Jeho syn Sidi Ahmed al-Bakkay si rovněž vzal za ženu dívku z etnické skupiny *Tažakant*. V této době rovněž dochází k významným přesunům vzdělanců do *Walaty* (a Kunta nejsou výjimkou), která se stává významným centrem vzdělanosti východní Mauritánie přijímající učence z různých koutů saharso-sahelského areálu. Uznávaný znalec mauritánských reálií Whitcomb rovněž poukazuje na fakt, že žádné ze jmen patrilineárních předků nemá známou arabskou kmenovou afiliaci a jména jsou spíše arabské deformace *znagských* jmen, což dále svědčí ve prospěch *znagských* předků s minimálním či žádným podílem arabské krve.⁷⁶ Nároky některých frakcí Kunta v pozdější době na *qurajšovský* původ

⁷⁵ Bonte P. (2008). *L'émirat de l'Adrar mauritanien: Harim, compétition et protection dans une société tribale saharienne*. Paris: Karthala, str.231

⁷⁶ Whitcomb T. (1975). *New Evidence on the Origins of the Kunta-I*. In: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. Vol.3, no.1, str.112

tak činily ty, které byly blízké hassani skupinám, které již zanedlouho hrály naprosto dominantní roli v obchodu, politice i náboženském životě celé západní Sahary. Ty frakce Kunta, které působily v tradičních oblastech se stále velkým vlivem Tažakanet a byli více napojeni na berberský obchodní a kulturní areál, upřednostňovaly zdůrazňování svého berberského původu, neboť jim to zajišťovalo spojenectví se všemi důležitými etniky celé západní části saharo-sahelského areálu a posilovalo to jejich narůstající prestiž. Ve světle moderních výzkumů se tedy zdá, že Kunta, minimálně v tomto období kdy se konstituovali, byli neustále se frakcionizujícími rodinami v rámci Tažakanet, kteří tuto skupinu opustili, když se Tažakanet rozhodli přesunout ze své tradiční výspy Tinigi dále na jih. Jedna frakce Kunta se před těmito přesuny sama dříve rozhodla pro přesun dále na jih, ale později byla stejně následována dalšími Kunta skupinami.⁷⁷ Tyto přesuny částečně vysvětlují rodící se opozice arabských hassan a berberských znaga skupin a z toho plynoucí sociální hierarchizace mauritánské společnosti, které významnou měrou poznamenalo etnické uspořádání celé severozápadní Afriky v následujících staletích.⁷⁸ Přestože na přelomu 15. a 16. století v západní části saharo-sahelského areálu, tedy v pouštních oblastech mezi dnešním Mali a Mauritánií stále ještě převažoval dominantní obchodní, kulturní i náboženský vliv berberských, mandingských i songhajských dominantních skupin, v některých oblastech se začaly po malých skupinách především v obchodu angažovat polonomádské arabské hassani skupiny.⁷⁹ Ačkoliv se počínaje 15. stoletím mohou historici v severozápadní Africe opírat o studium historických dokumentů i počínajících pracích badatelů a cestovatelů v těchto končinách, stále více zde zároveň začíná velmi komplikovaná práce pro současné badatele. Stále více se stírají rozdíly mezi etnickými afiliacemi a tehdejší literatura je pochopitelně psaná v kontextu, který se mnohdy nese chápá a zjišťuje. Z důvodu náboženské a historické prestiže, která je dosažena hlášením se k nejstarším arabským předkům, se jen velmi těžce odkrývá skutečný původ významných osobností či celých skupin. Jak již bylo krátce zmíněno, téma etnické příslušnosti bylo a je v historiografické literatuře Afriky stále živé a je zcela jasně zřetelné i u takových velikánů

⁷⁷ Whitcomb T. (1975). *New Evidence on the Origins of the Kunta-II*. In: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. Vol.38, no.2, str. 412

⁷⁸ Bonte P. (2008). *L'émirat de l'Adrar mauritanien: Harim, compétition et protection dans une société tribale saharienne*. Paris: Karthala, str. 236

⁷⁹ Cleaveland T. (2001). *Becoming Walata: A History of Saharan Social Formation and Transformation*. London: Heinemann, str. 55

afričké středověké literatury jako byli Ibn Chaldún, Ibn Battúta či al-Sujútí. Extrémní názory, kterými dokázal přesvědčit mnohé významné osobnosti tehdejší doby al-Maghílí, se ukázaly v jeho náboženské brutalitě pronásledování židovských komunit v oblasti tuwatských oáz.⁸⁰ Etnická a kulturní mapa konce středověku v saharo-sahelském areálu a počínající novověk je nesmírně pestrá a komplikovaná sítí nejasných a dočasných spojení znesvářených skupin, uzavírání efemérních a účelových aliancí za účelem vlivu, zisku i prestiže. Tehdejší autoři či cestovatelé si nevědomky či záměrně mohli upravovat své vlastní poznatky či nesprávně interpretovat sociální či geografické názvy. Z neznalosti, nebo naopak účelově vykreslovali některé osobnosti jako příslušníky jiných etnik, navíc tato etnika měla často jiný význam a slučovala skupiny, které již dnes neexistují, či jsou součástí jiných skupin. Významné dílo walatského vzdělance al-Bartilího Fath aš-šakúr vzniklé v 18. století nám jako přední zdroj intelektuální historie (a nepřímo tedy i etnických přesunů) dává možnost nahlédnout stručně do historie více než 200 intelektuálů severozápadní Afriky v úseku 300 let, z nichž je arabského původu jen asi polovina, a zbytek ne vždy zcela jasně berberského, súdánského či maghrebského původu.⁸¹ V případě ranného vlivu tuarežských skupin v jejich nejzápadnějších doložených oblastech, tedy na místech dnešní hranice východní Mauritánie a Mali, kde jsou roztržité komunity tuarežské skupiny Kel Intessar (jiné formy zápisu Kel Ansar, Kel Entsar, Kel Antesar) mnozí badatelé ve světle středověké literatury spatřují značný vliv maghšarenských (dnes již zaniklých) tuarežských skupin na samotném založení ranného Timbaktu ve 12. století.⁸² Zároveň připomeňme, že znagští (berberští) Massúfa jakožto vágní součást Sanhádža konfederace, jsou minimálně ještě v 17. století vnímáni jako součást tuarežských skupin, což však neodpovídá dnešnímu pojetí konfederace Sanhádža, která je vnímána jako součást berberského světa, nikoliv však Tuaregů.⁸³ Pochopení tehdejších etnických realit a stratifikace ještě komplikuje například přední odborník Norris, který považuje

⁸⁰ Hunwick J. (2006). *Jews of a Saharan Oasis: Elimination of the Tamantit Community*. Princeton: Markus Wiener Publisher, str. 12

⁸¹ El Hamel Ch. (2002). *La vie intellectuelle islamique dans le Sahel Ouest-Africain (XVIe-XIXe siècle): Une étude sociale de l'enseignement islamique en Mauritanie et au Nord du Mali (XVIe-XIXe siècle) et traduction annotée de Fath ash-shakur d'al-Bartili al-Walati (mort en 1805)*. Paris: L'Harmattan, str. 80

⁸² Hunwick J.O. (2008). *The Hidden Treasures of Timbuktu: Rediscovering Africa's Literary Culture*. London: Thames and Hudson, str. 10

⁸³ Saad E.N. (2010). *Social history of Timbuktu: The Role of Muslim Scholars and Notables 1400-1900*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 27

předky Kel Intessar za součást právě maghšarenských Tuaregů.⁸⁴ Kosmopolitní mozaiku a časté přesuny významných osobností i celých skupin nám doplňují obrazy předních učenců, kteří působili v několika různých městech a je tedy poměrně obtížné určit, kde vlastně byly jaké skupiny dominantní. V tomto směru je tedy velice důležité studium kruhů učenců ve všech důležitých centrech, neboť ti měli přes náboženské, soudní i obchodní funkce rozhodující vliv na chod tehdejší společnosti. Důležitost náboženských představitelů a vzdělanců, především imámů a soudců, nám na příkladu ve městě Timbuktu popsal vynikající znalec E. Saad. Důkladným studiem rodových příslušenství, etnických stratifikací a významem imámátu na dění města nám ukazuje, že v islámském prostředí středověké severozápadní Afriky byla tato příslusnost stěžejní. Tři nejstarší a nejdůležitější mešity v Timbuktu, Džingerebir, Sankore a Sídí Jahjá byly každá ovládaná příslušníky jiných etnik, kteří přicházeli z různých koutů saharosahelského areálu a jejich imámové byli předními představiteli nejen náboženského, ale především i politického a obchodního života v dalekém okolí a především sloužili jako přední představitelé i mluvčí svých komunit. Jedním z nejvýznamnějších důvodů přesunů rozsáhlých skupin obyvatelstva a etnik byl spojující prvek, islám. Obchodní aktivity, téměř vždy následované konverzí k islámu, byly dominantním prvkem přesunů těchto skupin právě v této době. Maurská marabutská etnika a přední obchodní a učené klany se z území jihozápadní Mauritánie podílela na rozsáhlých přesunech etnik do Senegalu a dále na jih a měla obrovský vliv na kulturu, obchod a vzdělanost v senegambijské oblasti, nyní pod vlivem dynastie Deniyanke.⁸⁵ Sama Mauritánie prochází důležitým vývojem, trvajícím následující staletí ve formě rozsáhlých přesunů nomádských arabských Banú Hassan, které již navždy změni kulturní, jazykové a sociopolitické dění maurského kulturního areálu.⁸⁶ Ve stejné době se naplno ukazuje expanzivní imperiální politika Songhajske říše, největší v celé západní Africe. Z mnoha oblastí dnešní Libye se do dnešního východního Nigeru neustále přesouvají obchodní a vzdělanostní elity, které vytlačují autochtonní obyvatelstvo dále na jih a stávají se součástí komplexní společnosti tuarežských konfederací a jejich zárodků okolí dnešního Agadezu.⁸⁷

⁸⁴ Norris H.T. (1979). *The Tuaregs: Their Islamic Legacy and Its Diffusion in the Sahel*. Cambridge: Cambridge University Press, str.136

⁸⁵ Diouf M. (2014). *Le Kajor au XIXe siècle: Pouvoir ceddo et conquête coloniale*. Paris: Karthala, str.84

⁸⁶ Cleaveland T. (2001). *Becoming Walata: A History of Saharan Social Formation and Transformation*. London: Heinemann, str.57

⁸⁷ Ed.Bernus E. (1999). *Vallée de l'Azawagh, Sahara du Niger*. Saint-Maur: Sépia, str.196

Východní hranice songhajského kulturního areálu je svědkem narůstající moci bornuského sultanátu, který je dominantní politickou, náboženskou, obchodní i kulturní silou východních oblastí saharo-sahelské oblasti.

6.2. Vývoj v mauritánské oblasti od 15.století

Jak již bylo zmíněno, v období konce 15. století dochází nejen v mauritánských pouštích k přesunům, kdy se arabsky mluvící skupiny posouvaly dále na jih. Arabští nomádi Banú Hilál a Hassan se mísili s místními berberskými populacemi, docházelo k vývoji a změnám kulturní i jazykové zóny, významé obce a města začínaly ve větší míře přijímat islám a berberskými jazyky hovořící etnika se z důvodu prestiže začala klonit k arabskému původu. Obyvatelé však používali společný jazyk hassaniyya. Na těchto základech dochází poměrně brzy ke členěním na kategorie, které se členily na základě statusu jednotlivce, který se určoval na základech genealogického původu a profesní specializace. Zároveň proti sobě často stály aristokratické vrstvy válečníků proti skupinám vzdělců, kteří ve velké míře obchodovali s otroky, či investovali do rozvoje oáz, navíc mohli vést krvavé konflikty s konkurencí napříč socioprofesionálních skupin či kast.⁸⁸ Pro celou západoafrickou oblast platí, že mnoho etnických skupin, které pojilo ať skutečné či domnělé spojenectví s rodinou Proroka či jeho druhy se stalo vazalskými kmeny, a proto například Kunta vytvářeli čistě arabské linie předků. Historii přesunu a významu etnických populací na utváření maurské identity je třeba chápat v širších souvislostech a je třeba si uvědomit, že různé části dnešní Mauritánie procházely odlišným kulturním, jazykových i sociálním vývojem. Velice důležitý je rovněž vliv rodového uspořádání společnosti a jeho difuze do ostatních oblastí maurského vlivu. Matrilinéární systém byl upřednostňován etniky Wolof a Seereer, zatímco patrilinéární systém se upřednostňoval ve společnostech Fulbe, Tukuler a mandingských společností, které měly dominantní vliv především v západních a centrálních částech saharo-sahelského areálu. Tento súdánský vliv započal kastovní hierarchizaci ve společnosti založenou na endogamní společnosti svobodné aristokracie rodových linií.⁸⁹ Walata, tehdy známá ještě jako Birú, byla součástí říší Ghana i

⁸⁸ Warscheid I. (2020). *The West African Jihad Movements and the Islamic Legal Literature of the Southwestern Sahara*. In: *Journal of West African History*. Vol.6, no.2, str.38

⁸⁹ Abou Sall I. (2007). *Mauritanie du Sud: Conquêtes et administration coloniales françaises 1890-1945*. Paris: Karthala, str.33

Mali, ale nespádala již pod plnou autoritu imperiální politiky říše Songhaj.⁹⁰ Úplně odlišný vývoj probíhal v ostatních důležitých mauritánských qsúrských centrech jako Tišit, Wadan či Chingueti (Šinqít, Čingeti). Na druhou stranu je třeba si uvědomit, že obchodní, kulturní, jazyková kultura tehdy významných a vzdálených střediscích jako Dženné, Timbuktu, Tegida, Tuwatské oázy, Gazargamu byla vzájemně velmi silně propojená a vzájemná výměna přispívala ke kosmopolitnímu prostředí městských středisek. Pro mauritánská qsúrská střediska je typické promísení rozličných etnik a skupin. Např. ve starobylém severozápadním středisku Wadan, kde docházelo ke vzájemným kontaktům a usazování berberských, arabských a súdánských rodů ze skupin Kunta, Idaw al Hažž, Amgariž, prominentních šerífských rodin z Maroka a Alžírska, saharských harratinských (haratin, haratna, hratna vyslovováno podle geografické příslušnosti) rodů a mnoho dalších.⁹¹ Idaw al-Hažž (v hassaniye značí synové poutníka) jako jedno z nejdůležitějších berberských uskupení se značným arabským podílem začínalo mít touto dobou dominantní postavení v kultuře, obchodu i vzdělanosti mezi oblastí jižního Maroka, Wadanu a senegambijské oblasti. Znagské Massúfa podskupiny Tifřila a Tamguna se mísily s autochtonním bafúrským (v hassaniye bavúrským) obyvatelstvem a za přispění dalších znagských Lamtúna klanů i ansárských (dle tradice potomků Prorokových pomocníků) skupin a záhy daly vzniknout komunitě tzv. Hažžijín (poutníků).⁹² Tyto skutečnosti jsou důležitými pojítky svědčící o etnické stratifikaci nearabských a neberberských společností vyvíjející se v Adraru a postupně se přesouvající na jih do Trarzy a dále, kde jejich vliv sílil. Stěžejním rysem pro pochopení etnické stratifikace středověké historie na Sahaře, a především tedy pro přesuny významných etnických skupin, je znalost prominentních rodových linií v daných lokalitách. Prestižní rodové linie, jako např. Aqít, Al-Hážž, And ag Muhammad a další, hrály po mnoho staletí v saharo-sahelském areálu dominantní roli nejen na poli vzdělanosti či kultury, ale rozsáhlá síť vzdělanců k sobě vždy přitahovala významné obchodní aktivity, či se na nich přímo podílela. Tyto prominentní rodiny fungovaly jako určité korporace (ostatně podobně jako wangarské obchodní sítě, džahanke komunity obchodníků, prestižní obchodní rodiny

⁹⁰ Cleaveland T. (2001). *Becoming Walata: A History of Saharan Social Formation and Transformation*. London: Heinemann, str.60

⁹¹ Ould El Kettab M.L. (2011). *Ouadane, port caravanière mauritanien*. Paris: Karthala, str.26

⁹² Webb J. (1995). *The Evolution of the Idaw al-Hajj Commercial Diaspora*. In: *Cahiers d'Études Africaines*. Vol.35, Cahier 138/139, str.457

klanů Tažakant a Kunta, prominentní obchodní rodiny šurafá v Tuatu, či Diula obchodníci), které usazovaly členy svých rodin ve významných střediscích od Wadanu až po Kano, kde přebírali obchod, rozšiřovali obchodní sítě a zasloužili se tak o rozsáhlou mezinárodní síť obchodu a vzdělanosti. Uzavírali zde sňatky a díky prosperitě a prestiži docházelo k velkému množství meziethnických svazků, které lákaly další a další usedlíky z dalekých oblastí Sahary.⁹³ Podle lamtúnských legend při dobývání říše Ghany v druhé polovině 11. století Abú Bakrem bin Umar al-Lamtúním se mezi jeho potomky řadí mimo jiné i předci Idaw Íš nebo také přes předka al-Alawího zde začali působit Idaw Alí, kteří hráli později nezastupitelnou roli v kultuře a vzdělanosti Wadanu a později Chinguetti (Šinqítu). Wadan byl dle legendy založen v první polovině 12. století a jeho jádro tvořilo zpočátku tři vesnice, Kawlán, Tamgúna, Tiftil. Později se do aglomerace připojily i osídlení Faranni a Agwaydir. Obyvatelstvo bylo značně heterogenní, tvořené skupinami znagských, berberských i neberberských subsaharských obyvatel mluvící azayrským (soninkským) nářečím a jak již bylo zmíněno, velice záhy začalo utvářet kosmopolitní komunitu, která na přelomu 15. a 16. století po pronikání arabsky mluvících skupin hovořila místo soninkského nářečí již arabským dialektem hassaniya. Značné množství potomků prominentních učenců z řad ranných Idaw al-Hážž odcházelo z Wadanu pryč a ti co odcházeli do Timbaktu vytvořili klany zvané Wqítún.⁹⁴

Ačkoli klanové a etnické afiliace významných osobností dějin středověké Afriky jsou značně nejisté, učení vzdělanci, kteří se záhy vzdělávali jako kupř. ve Wadanu u al-Hážže Uthmána a v Tišitu u šarífa Abd al-Muamína, kteří byli oba studenti věhlasného al-Qadí Iyáda z Maghrebu začali již na přelomu 11. a 12. století vytvářet rozsáhlou mezinárodní komunitu vzdělců a rovněž se zasloužili o rozkvět prvních knihoven v západní Africe.⁹⁵ Přední expertka na středověké obchodní sítě západní Afriky, kanadská profesorka E. Ann McDougall nám ve svém badatelském úsilí ukazuje, jak důležitý byl obchod na utváření etnických přesunů a konsolidací skupin na území dnešní Mauritánie a vlastně celé oblasti západní Afriky. Wadan, jedna z nejstarších oáz v dnešní Mauritánii byla její nejsevernější výspou, odkud procházel veškerý obchod přes Šinqít (až v pozdější době) dále na jihovýchod přes Tišit, Walatu až k řece Niger.

⁹³ Cleaveland T. (2015). *Ahmad Baba al-Timbukti and his Islamic critique of racial slavery in the Maghrib*. In: *The Journal of North African Studies*, vol.20, p.42-64

⁹⁴ Norris H.T. (1967). *Sanhajah Scholars of Timbuctoo*. In: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. Vol.30, no.3, str.636

⁹⁵ Editor Reese S.S. (2004). *The Trasmision of Learning in Islamic Africa*. Leiden: Brill, str.58

Wadan byl zároveň nejbližší nejzápadněji položenému nalezišti kvalitní soli, Ižil, které je dnes ovládané prominentními rodinami Kunta, pro které pracují vazalští Azazirs. Původ těchto subsaharských vazalských populací je obehnán tajemstvím, ale je velice dobře možné, že jsou potomky otrockých subsaharských populací, které pracovaly pro soninke populaci klanů Masna, kteří prostřednictvím těchto Maxibinnu ovládali obchodní aktivity především mezi Tišitem a oblastí Massina.⁹⁶ Tyto populace, stejně jako ostatní soninkské skupiny mluvily do té doby dominantním jazykem azayr (azér), soninke nářečím, který stále ještě byl lingua franca především v obchodní sféře minimálně do 16. století, kdy začala být vytlačována arabským nářečím hassaniya. Pro studium ranných dějin maurských oáz je třeba mít na paměti, že vliv soninkského elementu před příchodem hassaní skupin byl značný, a to od jihovýchodní Walaty až po severozápadní Wadan. Ještě v mnohem pozdější době během nadvlády říše Mali (pod kterou spadala i Walata) nebo říše Songhaj byl element skupin Soninke rozhodující na formování obchodu, kultury, vzdělanosti od atlantského pobřeží dnešního Senegalu až po centrální oblasti dnešního Mali.

⁹⁶ McDougall E.A. (1990). *Salts of the Western Sahara: Myths, Mysteries, and Historical Significance*. In: *The International Journal of African Historical Studies*. Vol.23, no.2, str.248

Důležitost obchodu se solí a jeho nejdůležitější trasy a obchodní výspy, které však vždy byly zároveň důležitými kulturními a vzdělanostními středisky. Převzato z: (McDougall, 1990, str.240)

V tomto období stále platí, že Walata byla předním intelektuálním centrem, které však již záhy z důvodů etnických přesunů, změny obchodních tras i politického vývoje byla nahrazena městem Timbuktu. Walata, i dnes poměrně obtížně dostupná, byla křižovatkou mnoha odlišných kulturních, obchodních i jazykových elementů, což také přispělo k jejímu věhlasu, který na pár staletí z důvodu změn obchodních tras i významu Timbuktu ztratila, ale později z důvodu vyjimečných kontaktů právě s Timbuktu opět získala. Nezapomínejme, že Walata se nacházela poblíž dvou významných obchodních i kulturních center západní Afriky,

Awdaghustu a Kumbi Sálehu, kde působila pestrá směsice obchodních elit z Fezu, Sidžilmásy, libyjské Nafúsy, znagský element lamtúnských a massúfských obchodních elit a soninkské obchodní rodiny z jižních oblastí. Když byl geografický i kulturní vliv říše Ghana ohrožen almorávidskými Berbery a jižními Sosso, značné množství učenců i obchodních elit odešlo z těchto oblastí právě do Walaty. Když ve 13. století Mali obsadilo většinu území starobylé Ghany, stala se právě Walata útočištěm starých soninských klanů učenců a obchodních elit.⁹⁷ Walata je rovněž na geografickém, kulturním i náboženském rozhraní, kde se setkávají autochtonní černošské saháro-sahelské elementy s arabskými a berberskými, především tuarežskými. Nejdůležitější klany a etnické skupiny arabsko-berberského či berberského původu v mauritánském prostředí a na dnešních mauritánsko-maliských hranicích, které měly prominentní vliv na rozsáhlé oblasti západní Afriky (Idaw Iš, Lamtúna, Igdalen, Kel Es-Súq) zároveň těžily ze svého murábitského (almorávidského) dědictví z prestižních náboženských i politicko-obchodních důvodů.⁹⁸ Značně blízké podobnosti lze nalézt u mnoha prestižních mauritánských vzdělanostních zwaya klanů a tuarežských prominentních vzdělavců ineslemen skupin (u Kel Es-Súq, Kel Eghlál), kteří se ve svých nejzazších dějinách hlásí jak k arabským, tak i ryze berberským (především lamtúnským a massúfským) kořenům.⁹⁹ Když se v první polovině 14. století vracel Mansa Músá z pouti do Mekky, jehož pouť Afrikou je poměrně dobře zdokumentována, přivezl si sebou i množství učenců (kteří ochotně od panovníka přijali peníze), mezi nimiž i významnou maghrebskou osobnost Abú Isháq Ibrahim al-Sahíliho (známého také jako al-Tuwajžin), který působil jak v Timbaktu, tak i ve Walatě (tehdy ještě známé jako Biru).¹⁰⁰ Národnosti nově příchozích se značně lišily, neboť se mezi ně řadili Etiopané, Turci, Arabové, rozličné etnika z Andalusie a další. Walata, tehdy již poměrně silně včleněna do říše Mali, tvořila její severní hranici, která zahrnovala významné kulturní a obchodní střediska jako Gao či Timbaktu. Jihovýchod Mauritánie byl stále pod silným vlivem soninkského kulturního okruhu, nyní však s přibývajícím Mandé vlivem. Přestože přímo pod

⁹⁷ Ed.Lewis B. & Pellat Ch. & Schacht J. (1991). *The Encyclopaedia of Islam. Vol.II. C-G*. Leiden: Brill, str. 1002

⁹⁸ Ed.Bosworth C.E. & Van Donzel E. & Heinrichs W.P. & Pellat Ch. (1991). *The Encyclopaedia of Islam. Vol.VII. Mif-Naz*. Leiden: Brill, str. 587

⁹⁹ Norris H.T. (1979). *The Tuaregs: Their Islamic Legacy and Its Diffusion in the Sahel*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 136

¹⁰⁰ Gomez M.A. (2018). *African Dominion: A New History of Empire in Early Medieval West Africa*. Princeton: Princeton University Press, str. 122

songhajskou správu nespádala, byly osudy Walaty i tehdy silně spjaty s ostatními kulturními středisky, s Timbuktu zvláště. Z politických důvodů Mansa Músa posílal významné súdánské učence na náboženská i právní studia do Fezu, neboť kromě narůstající komunity maghrebských obchodníků i politické elity měl Músa zájem o to, aby byl díky ortodoxnímu islámskému pojetí víry přijímán v důležitých střediscích severní Afriky a Arábie. Element znagských Massúfa učenců, již značný ve 14. století, kdy město navštívil největší středověký cestovatel Ibn Battúta, byl stále dominantním rysem kosmopolitní Walaty. Když songhajský Sonni Alí okupoval v 60. letech 15. století Timbuktu, většina učenců, kteří z města do Walaty uprchli, byli právě příslušníci prominentních massúfských učených rodin. Zároveň zde v osobě qádího Alí Silly byl stále velmi silně zastoupen soninský a mandingský element.¹⁰¹ Věhlasný učenec Muhammad bin Ahmad bin Abí Muhammad (také známý jako Ayda Ahmad al-Tazachtí) se později přesunul do vzdálené nigerijské Katsiny, kde působil jako vlivný qádí a později i zde zemřel. Již velmi brzy se v tomto kosmopolitním vzdělanostním centru začaly střetávat zájmy učenců prominentních zwayských klanů, obchodních Hassaní rodin, ranných Kunta vzdělavců, starých Tažakant prominentních rodin, prestižních šarífských rodin z Tuwatu, Fezu i Arábie, Aghlálských učenců z Tagantu (kteří byli spřízněni s Aghlál z Šinqítu), kteří byli zřejmě příbuzní prestižních tuarežských ineslemen Kel Aghlál konstituující se konfederace Kel Denneg v Nigeru.¹⁰² Většina nejvýznamnějších učenců středověké západní Afriky byla studenty či potomky několika významných vzdělanostních rodin. Ahmad Baba, jeden z největších učenců, jehož vliv sahal od Marrákeše až do Timbuktu, byl sám potomkem významné znagské rodiny Aqít, s významným podílem lamtúnských, ale dle legend i qurajšovských i ansárských předků. Wadan, především díky této rodině, stejně jako Walata i Tišit, měly vyjimečně blízké vazby s Timbuktu. A tak především i díky dostupnosti bylo velmi časté, že se značné množství vzdělavců přesunovalo či dočasně stěhovalo z Timbuktu do Walaty a zase se pak vraceli zpět. Pradědeček Ahmada Baby, věhlasný Umar bin Muhammad Aqít byl studentem dalšího neméně významného učence qádí Modibo Muhammad al-Káburího, kterým začínají zmínky o vzdělanosti celé západní Afriky.¹⁰³ Jeho vliv se vztahoval na

¹⁰¹ Cleaveland T. (2001). *Becoming Walata: A History of Saharan Social Formation and Transformation*. London: Heinemann, str. 63

¹⁰² Ed. Bosworth C.E. & Van Donzel E. & Heinrichs W.P. & Pellat Ch. (1991). *The Encyclopaedia of Islam. Vol. VII. Mif-Naz*. Leiden: Brill, str. 625

¹⁰³ Norris H.T. (1967). *Sanhajjah Scholars of Timbuctoo*. In: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. Vol.30, no.3, str. 636

soninkskou komunitu v Timbuktu, neboť z tohoto prostředí s největší pravděpodobností pocházel.¹⁰⁴ Největší perzekuce se dotkly rodin Aqít a al-Hážž, neboť měli velmi dobré vztahy s maghšarenskými tuarežskými obchodními kruhy, přičemž historie emigrace vzdělanostních rodin z Timbuktu do Walaty během nadvlády songhajského panovníka Sunni Alího je poměrně dobře zdokumentována. Když se v posledních letech 15. století k moci dostal??? Muhammad Ture a započal nadvládu Askijů, značná část uprchlých učenců se vrátila zpět do Timbuktu a s nimi i prominentní osoby čtvrti Sankoré, které rovněž čelily perzekucím ze strany Sunni Alího, který především chránil své osobní i obchodní aktivity songhajské imperiální moci před vlivem maghšarenských Tuaregů.

6.3. Význam songhajských populací na kulturní, náboženskou a jazykovou situaci v západní Africe

Již v 16. století říše Songhaj kontrolovala a měla nesmírný kulturní, jazykový, náboženský i obchodní vliv celý západní Sahel a Saharu a jelikož songhajské dialekty sloužily v celé této rozsáhlé oblasti jako lingua franca, byly tyto dialekty do značné míry ovlivněny mnoha sousedními jazyky.¹⁰⁵ Songhajské dialekty jsou velmi silně lexikálně i gramaticky ovlivněny mandingskými jazyky a v samotných vývojových fázích protosongajštiny se na formování těchto dialektů zasloužila přejatá slova z berberských nářečí. Lingvistická bádání západoafrické oblasti a nové poznatky o rozdílných songhajských nářečích mají značný vliv na moderní bádání o historii sahara-sahelského areálu. V posledních deseti letech dochází ke stále novým objevům rukopisů, které jsou v arabském písmu, ale z mandingského prostředí s poznámkovým aparátem ne zcela známé formy soninkského nářečí či starých forem mandingštiny. Možná, že toto písmo bylo upravenou formou soninkského jazyka, kterou používali specializovaní vzdělanci rozličného původu.¹⁰⁶ Sonni Ali, poslední představitel staré songhajské tradiční

¹⁰⁴ Saad E.N. (2010). *Social history of Timbuktu: The Role of Muslim Scholars and Notables 1400-1900*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 39

¹⁰⁵ Dimmendaal G.J. & Vossen R. (2020). *The Oxford Handbook of African Languages*. Oxford: Oxford University Press, str. 645

¹⁰⁶ Ogorodnikova D. (2016). *Exploring Paratexts in Old Mande Manuscripts*. In: *Tracing Manuscripts in Time and Space through Paratexts*. Berlin: De Gruyter, str. 6

civilizace, byl představitelem kosmopolitní městské kultury, muslimem, přesto silně ovlivněn autochtonními animistickými představami svých předků, hluboce zakořeněných v zemích odkud pocházela jeho matka. Přestože během vlády docházelo k persekucím vzdělanců, paradoxně tyto přesuny umožnily rozkvět obchodu i vzdělanosti v jiných centrech, především Walatě, Tišitu, Tageddě. Nárůst počtu kosmopolitních vzdělanců s politickým vlivem ve městech songhajského vlivu, tedy především Dženné, Gao, Walata, Timbuktu vedl ke komplexnímu pojetí afrického islámu a zařadil říši Songhaj na vrchol islámské kultury severozápadní Afriky. Rozhodující vliv na přesuny obchodních aktivit v západní Africe konce 15. století měl právě posun obchodních tras dále na východ. Walata ztrácí na významu, jak z obchodního, tak intelektuálního hlediska a značné množství aktivit se přesouvá do Timbuktu. Oblast na západ od Timbuktu, v oblasti kolem jezera Debo se začaly ve větší míře vyskytovat heterogenní skupiny Wakoré (Wangara), které byly tou dobou vnímány jako soninkské klany vzdělanců, kteří sem přicházeli ze západu, z oblastí hranic jižní Mauritánie a severozápadního Mali. Jisté není náhoda, že v oblasti podél toku Nigeru směrem na jih od této oblasti, kde se střetávaly různá etnika a zájmy, docházelo právě v této oblasti k difúzi prominentních vzdělanců, často nejasného etnického původu do všech světových stran. Tyto rozsáhlé sítě učených kruhů (často propojených s prominentními obchodníky) již velmi záhy v 15. století zapříčinily významné změny v sociopolitickém uspořádání centrálních i okrajových oblastí, jako např. v hausském prostředí, kde dochází k většímu zapojení wangarských prominentních osob v místních obchodních, aristokratických i komunitách učenců.¹⁰⁷ V tomto období dochází k neustálým přesunům komunit mezi nejvýznamnějšími obchodními a kulturními centry a kupříkladu na pozdější etnickou stratifikace jihovýchodní Mauritánie měly nejvýznačnější dopad spojenectví soninkských a mandingských rodin Ali Sila a Baba Masir Biru, které se později díky nově příchozím rodinám ve Walatě staly nukleusem identity Lemhážib (Mahžúbí), která byla zcela zásadní pro pozdější etnogenezi.¹⁰⁸ Tyto přesuny, především mezi Timbuktu a Walatou se časově shodovaly s elitní školou Alfa Gungu (lokace i vlastní existence školy ještě nebyla potvrzena), či spíše různými vzdělávacími centry na západ od Timbuktu, které v době songhajské expanze ovlivňovaly intelektuální život celé západní Afriky na dlouhou dobu dopředu. Zde, podobně jako v jiných střediscích se střetávaly dávné směry prominentních

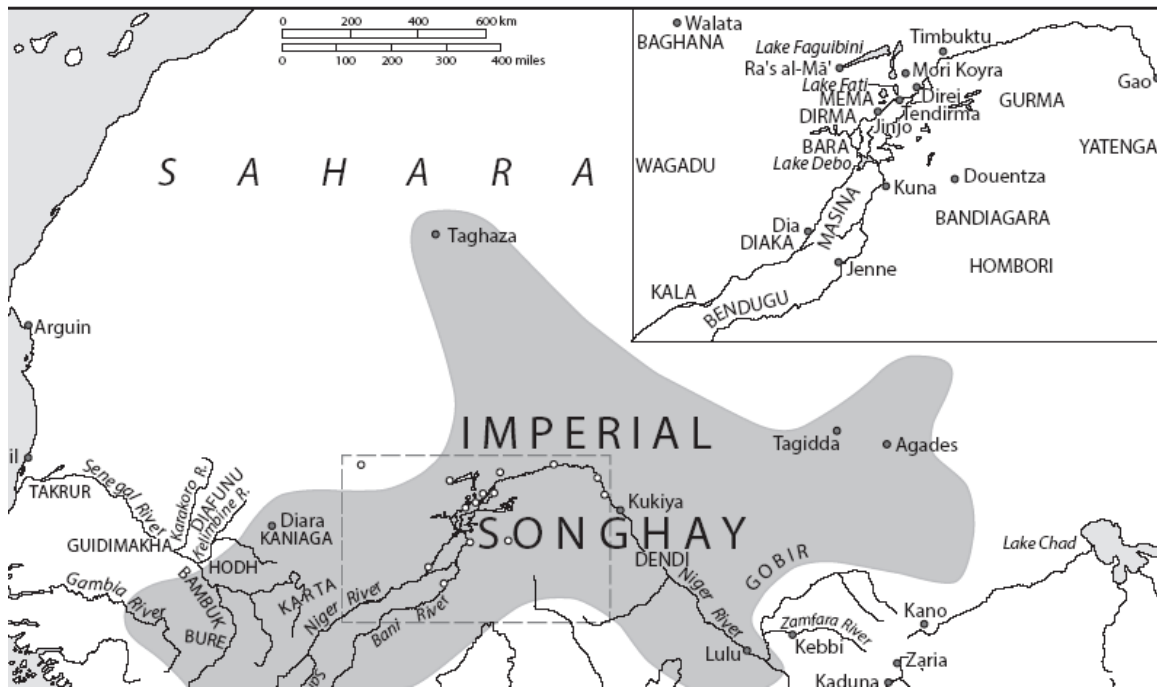
¹⁰⁷ Massing A.W. (2000). *The Wangara, an Old Soninke Diaspora in West Africa?*. In: *Cahiers d'études africaines*. Vol.158, str.294

¹⁰⁸ Editors Diagne S.B. & Jeppie S. (Ed.) (2008). *The meanings of Timbuktu*. Cape Town: HSRC Press, str.79

soninkských vzdělanců, elitních učenců z ranného islámského centra Dia, věhlasné rodiny ze znagských Massúfa (Aqít, Qádí Al-Hážž), ranné innusufen klany tuarežských skupin Aghlál, myšlenky muslimských mystických řádů z marockého Fezu, narůstající vliv Al-Maghíliho učení z tuwatských oáz. Je zde velice obtížné určit k jakému etniku či klanu náleželi a nezřídka se stávalo, že přijímali songhajskou kulturu i jazyk, ale fakticky pocházeli z jiného etnického, kulturního i náboženského prostředí. Dříve než nabyla v Timbuktu významu mešita ve čtvrti Sankoré, a s tím spojenou dominancí berberských Massúfa klanů a tuarežských rodin, byl zde islám ovlivňován kosmpolitními představami súdánských etnik v nejstarší mešitě Džingereber, kde jako poslední významný súdánský imám sloužil Kátib Músá. Timbuktu, tou dobou ještě součást říše Mali, bylo kromě již zmíněných vlivů značně ovlivněno jižními heterodoxními islámskými představami, představovanými třemi centry situovanými nedaleko od sebe. Zagharí bylo pod vlivem heterodoxních představ ibadíje s prominentními wangarskými klany Saghanughu se Soninke/Mandé etnickým pozadím. Apolitická Dia, kde byl velmi silný směr Al-Hážž Salim Suwarého a jeho džahanke komunity vzdělanců a obchodníků a konečně Kabura (neplést s Timbuktským přístavem Kabara), kde se stahovali učenci ze starých soninkských a mandingských marabutských klanů Baghayogho, Silla, Turé, Sisse či Berte, kteří byli vzdělávání oficiálními představiteli islámu z marockého Fezu.¹⁰⁹ Moderní bádání naznačuje mnohem komplexnější pojetí výkladu historie říše Songhaj, než byla dříve popisována. Askia Muhammad (minimálně po otci Soninke), první z Askiyů, je popisován jako tradicionalistický muslim, který byl značně ovlivněn extrémním učením tuwatského myslitele al-Maghíliho a centrální moc v Gao byla údajně silně ovlivňována a oslabována saharským kulturním areálem v čele s massúfskými učenci v Timbuktu. Značná část expertů na západoafrickou historii se nyní shoduje na tom, že předěl mezi posledním sunni vládcem Sonni Ali Berem a zmiňovaným Askiou nebyl až tak znatelný a vliv Gaa, nejen jako politického a intelektuálního centra přetrvával po značnou dobu vládnutí nové dynastie, jakož i vliv songhajských (možná však Soninke/Mandé) učenců (např. klanu Hawgaru), dříve přehlížených.¹¹⁰

¹⁰⁹ Gomez M.A. (2018). *African Dominion: A New History of Empire in Early Medieval West Africa*. Princeton: Princeton University Press, str. 157

¹¹⁰ Blum Ch. & Fischer H. (1993). *Love For Three Oranges or the Askiyas Dilemma: The Askiya, al-Maghili and Timbuktu, c.1500 A.D.* In: *The Journal of African History*. Vol.34, no.2, str. 78

Přibližný rozsah moci (či spíše vlivu) říše Songhaj, zvětšená část ukazuje významná intelektuální centra jako Timbuktu, Walata, Dženné, Dia, Tendirma i domnělé lokace osad Džindžo, Mori Koyra. Někde mezi jezerem Debo a Walatou se mělo nacházet i Alfa Gungu
Převzato z: (Gomez, 2018, str.157)

Etnogeneze a etnická stratifikace vlivných skupin v rámci říše Songhaj je zde více než v jiných obdobích zahalena značnými nejasnostmi, mnohdy různými interpretacemi, rozdílným pojetím významu entik a často i nejasností přepisů překladů do jednotlivých evropských jazyků. Kromě zřejmých důvodů, jako je kupř. nedostatečné množství primární literatury či rozdílné čtení arabského písma (kupř. k místo g), je důležité brát v potaz i geografickou vzdálenost působnosti těchto skupin (připomeňme vliv al-Maghíliho od severu Alžírsko až po severní Nigérii) či jednotlivců. Arabští či autochtonní súdáňští (saharo-sahelští) učenci se často velmi komplikovaným způsobem snažili o zakomponování své etnické příslušnosti vedoucí až k rodině Proroka, či přinejmenším k následovníkům Muhammada, aby tak legitimizovali svůj vliv.

6.4. Význam wangarských skupin, počátky elitních rodin v Timbuktu

Již několikrát zmiňované heterogenní skupiny wangarských obchodníků dosáhly v průběhu rozmachu songhajske říše největší územní expanze a vlivu. Nigerijské Kano, poměrně značně

vzdáleno od původních diulských/wangarských obchodních tras, bylo již minimálně od 14. století právě v hledáčku různorodých wangarských obchodních rodin se kterými záhy začali přicházet přední vzdělanci. Značné množství vzdělců působilo zároveň jako obchodníci, poradci či průvodci jiným obchodníkům, neboť obchod byl často jedinou možností jak získávat kontakty při poutích do Mekky. Právě zde na východních okrajích songhajskeho kulturního vlivu zde docházelo díky vlivu wangarských obchodních sítí k utváření ekonomických i sociálních sítí hauskeho kulturního areálu, který tak byl změněn na další staletí dopředu.¹¹¹

Na rozdíl od západních oblastí, kde tito wangarští obchodníci byli z větší části Soninke/Mandé etnického původu, zde ve východních oblastech se většinou jednalo o příslušníky songhajskeho etnika, byť často s nejasným původem (z důvodu uvedeného níže, původně kupř. etnika Hausa či Koyam, ale později se identifikovali již jako Songhaj). To zcela odpovídá konsenzu moderních badatelů v oblasti západní Afriky, kteří se domnívají, že původně wangarští obchodníci byli právě soninkského původu, převážně obchodující se zlatem. Postupně při rozsáhlých diasporách po Africe však ztráceli svou původní identitu, ztráceli znalost svého jazyka a přijímali novou na základě své nové domoviny.¹¹² Komplikované ustanovení etnických základů, případně etnogeneze jednotlivých rodin či dokonce celých klanů je poměrně dobře znatelná na příkladu rodiny Baghayogho (další možné čtení podle arabských dialektů či chybného zápisu Baghyoo, Bagnio, Banyon, Barayoro, Bakayoko, Barhayorho, Baghayughu), která se řadí mezi nejprominentnější rodiny a klany. Jejich potomci jsou rozprostřeni v rozsáhlých oblastech západní Afriky a její nejvýznačnější členové zastávali význačné náboženské posty v Dženné, ale především pak v Timbaktu, kde na pozici imámů mešity Sidi Yahjá působí bez přestání již od 16. století dodnes. V Timbaktu byla již velmi záhy jejich rodina spřízněna sňatkem s rodinou Kaati, přední soninkské učené rodiny, jejichž nejvýznamnější člen Mahmud proslul jako autor knihy *Taríh al-Fattaš* (anglický překlad autora Christophe Wise, 2011), která je nejhodnotnějším primárním pramenem středověké západní Afriky. Přední znalec dějin západní Afriky Andreas Massing se díky detailnímu studiu rodiny Baghayogho domnívá, že songhajske středověké aristokracie středního toku Nigeru (stejně jako sama rodina Baghayogho) byla potomky (či byla spřízněna) wangarských, respektive dle některých badatelů

¹¹¹ Lovejoy P.E. (1978). *The Role of the Wangara in the Economic Transformation of the Central Sudan in the Fifteenth and the Sixteenth Centuries*. In: *The Journal of African History*. Vol.19, no.2, str. 185

¹¹² McIntosh S.K. (1981). *A Reconsideration of Wangara/Palolus, Island of Gold*. In: *The Journal of African History*. Vol.22, str. 153

(v tomto smyslu často popisované synonymem Wakoré) soninkských (opět často v pramenech zvaných Wakoré) obchodních a učených elit.¹¹³ Pro komplexní vývoj, kterým procházela říše Songhaj již za vlády Sonni Alího je třeba mít na paměti, že ačkoliv na konci jeho vlády sahala moc říše Songhaj od Dženné až po starobylé songhajské centrum Kukiyu, byla tato moc značně lokálně zaměřena s velmi odlišnými specifiky. Tomu odpovídají i moderní výsledky lingvistických bádání songhajských nářečí, které předpokládají mnohem komplexnější pohled na množství jazykových rodin a jejich variací a větší množství samostatných izolovaných jazyků. Je velice dobře možné, že rozličné songhajské dialekty vznikly postupným promísením obchodního jazyka této rozsáhlé říše s místními autochtonními jazyky, na západě především mandingskými nářečími, na severu tuarežskými a dalšími berberskými jazyky afroasijské jazykové rodiny, a konečně na východě hauskými a kanurijskými jazyky a množstvím jejich dialektů.¹¹⁴ Množství etnických skupin, jako např. Sorko či Fulbové, byly již v poměrně rané době začleněny do songhajské administrativy a kromě jasně daných ekonomických či socioprofesionálních postavení těchto skupin, docházelo zároveň k utváření vnitřních sporů a třenicí mezi obchodní a intelektuální elitou v Timbuktu a prominentními songhajskými členy aristokracie v Gau či Tendirmě. Jak již bylo krátce zmíněno, oblast mezi Kaburou, Džindžo a Dženné (také oblast disperze prominentních wangarských skupin) byla předním centrem vzdělanostní komunity Mori Koyra, která byla významnou intelektuální částí imperiální politiky heterodoxních snah Sonni Alího, která však byla zanedlouho vystřídána snahami konzervativních ulemá (spolupracující s novou dynastií Askiů), kteří měli menší pochopení pro synkretické formy islámu.¹¹⁵ Tamější učenci, stále ještě převážně nejasného původu Soninké/Mandé/Songhay, byli důležitou spojnici nejen kulturního dědictví říše Ghana a Mali se songhajskou imperiální politikou, ale především pak náboženským pojátkem s islámem, neboť podle tradičních představ byla aristokracie i náboženské elity těchto států původně z oblastí působení proroka Muhammada a jeho druhů.¹¹⁶ Nejvýznamnější učenci této oblasti

¹¹³ Massing A.W. (2004). *Baghayogho: A Soninke Muslim Diaspora in the Mande World*. In: *Cahiers d'études Africaines*. Vol.176, str. 888

¹¹⁴ Nicolai R. (2003). *Language processes, theory and description of language change, and building on the past: lessons from Songhay*, International symposium on Linguistic Diversity and Language Theories, Boulder, Colorado, str. 3

¹¹⁵ Kaba L. (1984). *The Pen, the Sword and the Crown: Islam and Revolution in Songhay Reconsidered*. In: *The Journal of African History*. Vol.25, no.3, str.253

¹¹⁶ Gomez M.A. (2018). *African Dominion: A New History of Empire in Early Medieval West Africa*. Princeton: Princeton University Press, str.212

v 15. století, Mori Hawgaru a Mori Magha Kankoi, studovali v Kabuře, Mori Kankoi se později přesunul do starobylého Dženné, které bylo dlouho baštou synkretických mystických forem islámu a později do Džindžo, které bylo významným vzdělávacím centrem poblíž jezera Debo. Současníkem Mori Kankoi byl významný wangarský učenec působící v Dženné, Fudíye al-Faḳíh Muhammad Sanú al-Wangarí, opět enigmatického původu Marka/Wangara/Soninké, který zde působil těsně předtím, než Dženné dobyl Sonni Alí a byl zde později Askiiyou Muhammadem jmenován qádím. Již dříve zmiňovaný Abú Abd Alláh Modibo Muhammad al-Kaburí (opět ne zcela jasného etnického původu Soninké/Mandé/Wangara/Songhay) byl pokračovatelem ve funkci qádího al-Qádí al-Hážže v Timbuktu. Byl učitelem Sidi Yahjá al-Tadalísiho i Umar bin Muhammad Aqíta a byl rovněž současníkem dalších prominentních učenců Abd al-Rahmán al-Tamímího i Abú Abd Alláh Anda ag Muhammad staršího. Potomci či studenti (nebo často obojí) těchto učenců (a dalších jako Gidadu, Gurdu, Baghayughu) tvořili valnou většinou učené i nábožensko-politické elity západní Afriky až do současnosti. Timbuktu se stalo nejvýznamnějším intelektuálním centrem západní Afriky a tento status si udrželo na několik dalších století. Vzdělanostní prostředí, s tím těsně svázané obchodní i politicko-ekonomické aktivity měly zásadní vliv na pozdější etnickou stratifikaci v Timbuktu, kde se tou dobou profilovaly tři etnické kulturní okruhy, kterou vždy zastupoval elitní soudce. Již zmiňovaný Modibo Muhammad al-Kaburí působil jako qádí na samém konci vládnutí malijské říše a je velmi pravděpodobné, že působil jako nejvlivnější osoba wangarsko-soninkských obchodnických učených elit. Příslušníci starých soninkských rodin z Die, Kabury a ostatních starých center zde přicházeli s největší pravděpodobností již dlouho, než zde al-Kaburí začal působit.¹¹⁷ Druhou výraznou osobou byl al-Qádí al-Hážž, již dříve zmíněný, zřejmě pocházel ze starých znagských (berberských) wadanských nebo walatských prominentních kruhů, jehož vliv se tedy stahoval především na berberskou a tuarežskou komunitu ze severní Afriky a mauritánského prostředí a jeho studenti pobývali později i v daleké nigerské Tageddě, která byla tou dobou nejvýznamnějším vzdělanostním centrem východních Massúfa učenců. Al-Hážž byl rovněž elitním představitelem prestižní vzdělávací instituce Alfa Gungu, jejíž studenti a členové rodin působili kromě Tageddy i ve Walatě či v Džindže. Členové rodiny a její studenti, spolu s další znagskou rodinou Aqít, wangarsko-soninkskou rodinou Baghayughu a znagsko-tuarežskou rodinou Anda Ag Muhammad (která byla spřízněna s rodinou Aqít), tvořili

¹¹⁷ Saad E.N. (2010). *Social history of Timbuktu: The Role of Muslim Scholars and Notables 1400-1900*. Cambridge: Cambridge University Press, str.39

většinu známých učenců, jejichž následovníci i potomci učili po celé Sahaře a Sahelu v následujících staletích. Poslední výraznou postavou intelektuálního prostředí Timbuktu 15. století byl Kátib Músá, prominentní představitel starých mandingských obchodních i vzdělanostních rodin, který zároveň působil jako imám hlavní mešity Džingereber. Músá byl prvním známým doloženým imámem této kosmopolitní mešity, sloužící jako protipól mešity Sankoré, kde probíhala většina odborných disputací ve městě, pod dominantním vlivem rodin Aqít a Anda Ag Muhammad a Sidi Yahjá mešity, jejíž imámát byl zanedlouho zcela monopolizován wangarsko-soninskou rodinou Baghayughu.

6.5. Nárůst významu tuarežských skupin od 15. století v centrální Sahaře a v Sahelu, sociální stratifikace ranných tuarežských skupin

Odlehlé pouštní oblasti dnešního Nigeru, pohoří Air až na jihozápad po řeku Niger byly již po staletí před příchodem tuarežských skupin tranzitní oblastí, kde se střetávaly náboženské, obchodní, kulturní i sociopolitické zájmy rozličných hausofonních, kanurofonních, massúfských, později songhajských a nově se konstituujících tuarežských skupin. Kosmopolitní ráz vzdělanostních center, především však Tegiddy a Anu Samanu (později Agadezu a Kulumbarda), kromě rozpínajícího se mezinárodního obchodu, plynul z rozmachu islámu v centrální Sahaře a značnému šíření mystických řádů, které našly útočiště především v různých částech dnešního Nigeru. Tuarežské skupiny, které se zde začínají konstituovat, či zde již měly značný vliv, byly dále silně ovlivňovány songhajským elementem ze západu, říší Bornu z východu a v neposlední řadě subsaharskou hausky mluvící populací Gobirawa, která zde chránila své obchodní zájmy. Badatelé specializující se na historii západní Afriky se zde opět ocitají na tenkém ledě, neboť historie konstituujících se tuarežských skupin a jejich nevystopovatelných přesunů je značně mlhavá a primární literatura je na detailní popis pohybů etnických skupin velice skoupá. Shodnou se však na tom, že většina známých klanových tuarežských konfederací se zde již na přelomu 15. a 16. století nacházela, byť v mnoha případech se tyto skupiny nacházely v jiných oblastech či mnohé kmeny či klany byly součástí jiných konfederací, které známe dnes. Staletí trvající procesy etnogeneze u rozličných skupin, byly značnou měrou ovlivňovány migračními procesy a kulturními asimilacemi ze všech okolních skupin a rozhodující měrou se také podílely na utváření kastovního systému tuarežských skupin, který nebyl všude zdaleka stejný. Jako příklad připomeňme kastu kovářů enad (pl. enaden) značící „ti druzí, jiní“, termín používaný především u severních konfederací,

zatímco u sahelských skupin jsou spíše známi pod pojmem gargassa, jistě pocházející ze songhajského termínu garaasa, zřejmě však původně pocházející ze soninského prostředí, kde byli známi pod pojmem garanke.¹¹⁸ Ač se badatelé příliš neshodují na tom, kdy do oblasti přišly jednotlivé tuarežské skupiny, je zřejmé, že v 15. století se zde vyskytovala většina důležitých skupin. Mezi nejstarší se řadily Innusufan (tuarežský název pro východní Massúfa), Igdalan, Ibarkoreyan, Isandalan (především její nejvlivnější kmen Itesan), Kel Geres i Kel Owey. Etnogeneze i migrační směry mnohých skupin je rovněž ztížena jejich opakovanými přesuny v obou směrech jako kupř. u ghadameských Tuaregů v dnešní Libyi. Ti, ač obývají jednu z difuzních tuarežských oblastí a údajných původních tuarežských domovin, se zde dostali v průběhu 16. století z tradiční výspy Essuqu (Tadmekky), vzdálené více než 1500 kilometrů nehostinnou pouští.¹¹⁹ Podobnou skupinou jsou Ibarkoreyan (dnes už více než dvě století součástí konfederace Iwellemeden), tradičně považovanou za jednu z prvních, která přišla do saharo-sahelského areálu. V Airu jsou nazýváni Ibalkoreyan, kolem 15. století emigrovali na západ do Azawaghu v období vzrůstající moci agadezského sultanátu. Ibalkoreyan (či Ibarkoreyan) je berberský (jazyka tamašek) plurál songhajského slova Borokwarey – bílý muž.¹²⁰ Nejnovější archeologické práce naznačují, že Essuq byl opuštěn právě v období 15. století, ale jeho dědictví žilo dál, především jako historické centrum šíření islámu, mystických nauk i rozličných heterodoxních islámských směrů. Postupně se rozvaliny staly důležitým poutním místem, kde se formovala identita budoucí tuarežské aristokracie imožagh (imošagh) i místem difuze rozličných súfijských mystických řádů, tuarežských, saharských i sahelských berberských i černošských autochtonních skupin.¹²¹ Neméně zajímavou a pestrou etnogenezi oplývá další významná stará tuarežská skupina, Igdalan. Ti jsou rovněž považováni za jednu z prvních skupin, která do oblasti centrálního saharo-sahelského areálu přišla. Někdy jsou nazýváni tuarežští Arabové, a za Araby se považují ve starém kulturním centru, v Ingalu.

¹¹⁸ Tamari T. (1991). *The Development of Caste Systems in West Africa*. In: *The Journal of African History*. Vol.32, no.2, str.244

¹¹⁹ Norris H.T. (2020). *Arabic Historical Literature from Ghadames and Mali: Documents from the 18th to the 20th Century*. Leiden: Brill, str.3

¹²⁰ Hamani D. (2006). *Le Sultanat Touareg de l'Ayar, au carrefour du Soudan de la Berbérie*. Paris: L'Harmattan, str.78

¹²¹ Nixon S. (2017). *Essouk-Tadmekka: An Early Islamic Trans-Saharan Market Town*. Leiden: Brill, str.267

V určitých oblastech Igdalan (Igdalen) považují za své předky aristokracii přišlou z marockého Fezu, jinde, jako např. u igdalenského kmene Kel Tafai se za jejich domovinu uvádí Egypt. Pro zajímavost uvedme, že aristokracie právě u tohoto igdalanského kmene je tvořena potomky prestižních Kunta.¹²² Určit klanovou příslušnost jednotlivých členů Igdalan je poměrně obtížné, neboť sami jejich členové se identifikují, jako ostatně velká část populací v saharo-sahelském areálu, pod termínem tawšit, tedy vágním termínem označující kmen, klan či určitou skupinu. Kel Amdid, jedna z důležitých frakcí Igdalen, dodnes jedna z nejdůležitějších v severních oblastech soustředěných kolem Agadezu a Ingalu, obývala v dobách konstituujícího se Agadezu starou čtvrt Amdit, kde působili jako přední vzdělanci prototuarežských skupin, spolu s prominentními představiteli ineslemen Ibarkoreyan a Innusufan. Komplexní historii Igdalen naznačuje i moderní klasifikace jejich jazyka Tagdal, který je předními odborníky řazen mezi nomádský dialekt severních songhajských jazyků, které samy mají dodnes nejasnou lingvistickou klasifikaci, a je třeba je zřejmě považovat za samostatné jazyky či dialekty samostatné jazykové skupiny.¹²³ Tyto skupiny postupně začaly vytlačovat subsharaské populace stále více na jih, až později přežily jako minority ve střediscích jako Tegidda, Agadez či Ingal, kde se inkorporovaly do narůstajících počtů tuarežské populace s nižším sociálním statusem jako iklan. Královská rodina tuarežských ayerských (možný další zápis jako ahirský, ayarský) sultánů se začala přemisťovat z horských oblastí více na jih, tak aby konstituující se konfederace Kel Air mohla soupeřit s mocnými Innusufan o karavanní obchod a kontrolu jeho cest. Kromě obchodu se značnou měrou zasloužil o etnické přesuny islám, respektive mystické súfijské taríqy, které se velmi zvolna začínají v saharo-sahelském areálu šířit. Připomeňme, že Tegidda, a nedaleký Anu Saman byly přední centra vzdělanosti centrální Sahary. Kromě prominentních vzdělanců migrovalo značné množství nesourodých skupin heterodoxních mystiků, i přesto, že Tegidda byla značně ovlivněna konzervativním myšlením již několikrát zmiňovaného al-Maghíliho, který zde učil a vychoval řadu svých žáků a následovníků. Zároveň je důležité mít na paměti, že v 15. století se stále ještě většina tuarežských aristoratických imažaghan potýkala s chudobou, neboť v té době ještě nedošlo k rozvoji karavanního obchodu v této oblasti, který byl stejně v této době ještě pod kontrolou netuarežských etnických skupin. Tuaregové navíc ještě nenakupovali ve větším množství

¹²² Hamani D. (2006). *Le Sultanat Touareg de l'Ayar, au carrefour du Soudan de la Berbérie*. Paris: L'Harmattan, str.77

¹²³ Benítez-Torres C.M. (2021). *A grammar of Tagdal, a Northern Songhay language*. Amsterdam: LOT, str.5

otroky, neboť tato sociální kategorie ještě nebyla zdaleka etablovaná, především u severnějších konfederací.¹²⁴ Agadez vděčí z velké části svému úspěchu expanzi karavanních cest hauskými teritorii na jih od Agadezu až do guinejského zálivu a také častými třenicemi mezi inussufskou Tegiddou a právě Agadezem, z důvodu kontroly karavanních cest, obchodu se solí a mědí (ta byla stále ještě pod kontrolou skupin Azna - hausofonních populací). Inussufská vzdělanostní elita se částečně přesunula jak již bylo naznačeno z Tegiddy a Anu Samanu do vznikajícího Ingalu a část do Agadezu. Mezi al-Maghíliho učence se v Airu řadil Muhammad bin Ahmad al-Tazachtí (známý také jako Ayda Ahmad), vynikající znalec islámského práva a teologie, původně z Walaty, později působil jako qádí v daleké Katsině. Zde je dosud považován za svatého, je známý pod jménem Dan Takum a v 16. století se řadil mezi nejvýznamnější učence v Katsině. Mezi nejvýznamnější inussufské vzdělance se řadil al-Aqíb bin Abdullah al-Annusaman al Massúfí, rovněž student al-Maghíliho, u kterého studoval v Tegiddě, přední znalec islámského práva a významná politická osoba súdánských dějin, jehož fatwy měly nesmírný vliv na politické dění v tamější společnosti.¹²⁵ Neméně vlivným byl rovněž inussufský vzdělanec, který se po působení v Anu Samanu a Tegiddě přesunul do Agadezu, Muhammad al-Nadžíb bin Muhammad Šams al-Dín bin Muhammad al-Nadžíb bin Muhammad bin Muhammad bin Abd al-Samad al-Anusamani. V době působení těchto vzdělanců dochází pravděpodobně k založení již párkrát zmiňovaného Ingalu, jehož jazyk, kultura i náboženství byly silně ovlivněny právě skupinami Inussufan, Igdalan, songhajskými marabuty i obchodníky, kteří přišli z oblasti Tegiddy, která v té době z důvodu narůstající moci ayerského sultanátu již značně upadala. Dnešní obyvatelstvo Ingalu je rozděleno do čtyř klanů, které nesou pozadí starých etnických skupin ze kterých pochází: Iššerifen, Innusufa a Imesdraghen. Ti tvoří aristokratickou většinu obyvatel, která má politickou a náboženskou moc v širokém okolí a minoritní klan Isawaghen, který má odpradáвна inferiorní status. Obyvatelstvo mluví málo zdokumentovaným jazykem tasawaq, který náleží dle moderní klasifikace mezi severní dialekty sedenterizovaných songhajských jazyků. Mluvčí tohoto jazyka si poměrně dobře rozumí s již zmiňovaným nomádských severním dialektem songhajských jazyků tagdalem, jehož populace Igdalan hraje ve zdejším prostředí důležitou náboženskou úlohu. Výše uvedený Šams al-Dín, dle Norrise, pocházel z vlivné a velmi známé

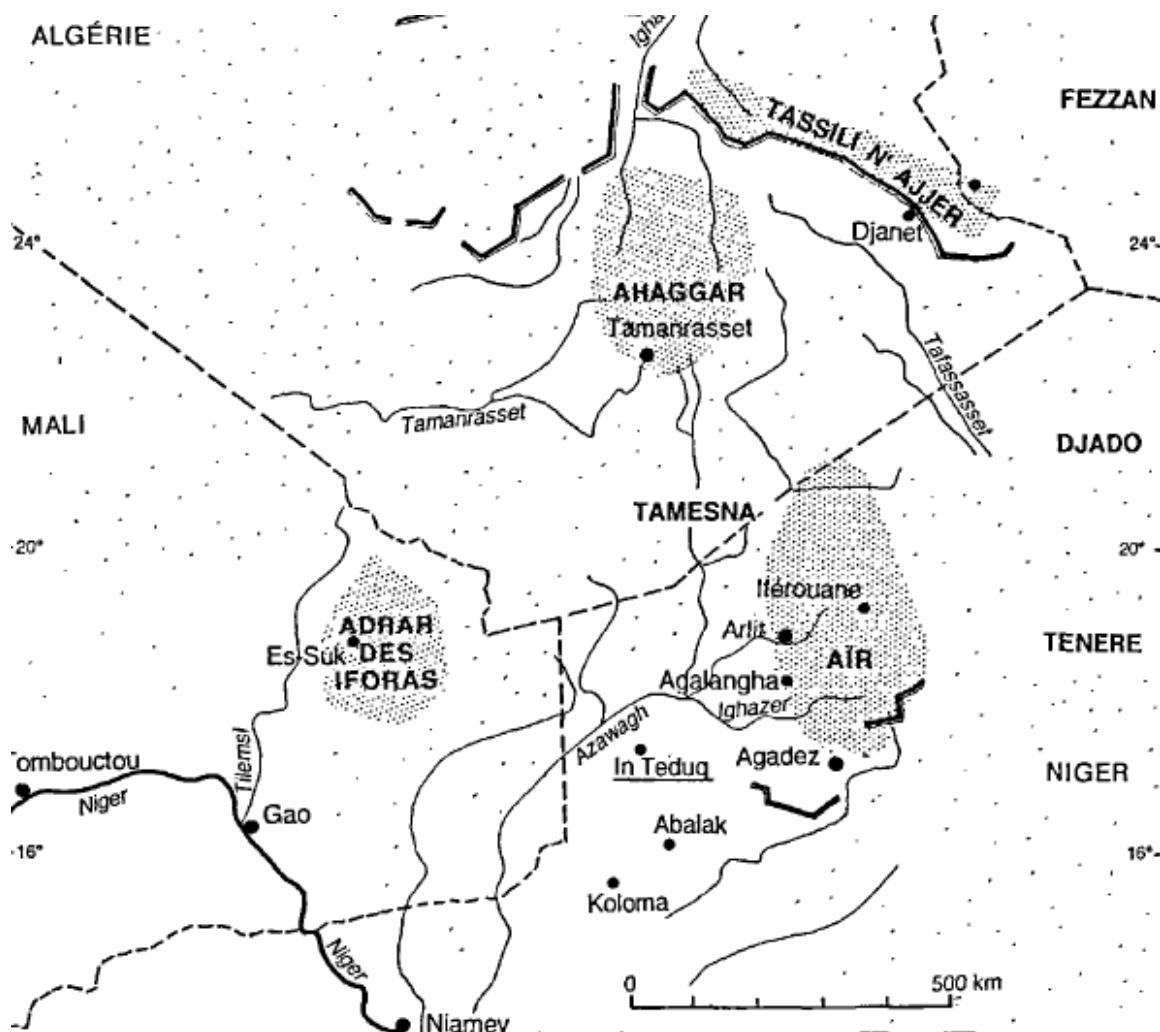
¹²⁴ Hamani D. (2006). *Le Sultanat Touareg de l'Ayar, au carrefour du Soudan de la Berbérie*. Paris: L'Harmattan, str. 167

¹²⁵ Hamani D. (2007). *L'Islam au Soudan Central, Histoire de l'islam au Niger du VIIe au XIXe siècle*. Paris: L'Harmattan, str.128

mauritánské rodiny al-Hážže, která byla za Sonního Alího perzekuována a je známo, že značná část rodiny a jejich učenců kromě mauritánských center vzdělanosti přehla i do Tegiddy.¹²⁶ Tento učenec byl rovněž hlavním učitelem předního bornuského vzdělance Šajcha al-Bakrího, který se v 16. století u něj vzdělával v Anu Samanu, kde přišel po studiích ve starém nigerijském centru vzdělanosti Yandoto. 16. století je přelomovým obdobím politických změn, ale rovněž významným předělem náboženských směrů i vzestupu mystických učeních a oblast na západ od konstituující se moci Agadezu byla průsečíkem všech těchto vlivů. Nejdůležitější tuarežské město středověku Essuq bylo opuštěno, učenci ineslemen starých massúfa klanů a mystikové qádiríje se z něj přesouvali do nigerské Tegiddy, která však rovněž spolu s nedalekým Anu Samanem upadala a tak se jich značná část přesunula nakonec do Agadezu. Zde však docházelo k třenicím mezi starou tuarežskou aristokracií a konzervativními ulamá, kteří se nechtěli dělit o svou moc s massúfskými vzdělanci z Tegiddy.¹²⁷ Někteří se proto uchýlili do In Teduqu (v západním Nigeru nedaleko malijských hranic), který po dobu asi dvě stě let působil jako jakýsi intelektuální a obchodní východní satelit opuštěného Essuqu. Rozlehlé oblasti pouští na sever a východ od Agadezu se měly stát po dobu několika následujících staletí doménou roztroušených mystických center učeních tariqy chalwátíja Sidí Mahmud al-Baghdádího.

¹²⁶ Norris H.T. (1990). *Sufi mystics of the Niger Desert*. Oxford: Oxford University Press, str.16

¹²⁷ Hamani D. (2007). *L'Islam au Soudan Central, Histoire de l'islam au Niger du VIIe au XIXe siecle*. Paris: L'Harmattan, str. 131

*Centrální Sahara, důležité tuarežské lokace Essuq, Agadez, In Teduq, Agalanga
Převzato z: (Bernus, 1999, str. 357)*

Sidí Mahmud byl výraznou náboženskou osobností centrální Sahary, který významnou měrou ovlivnil náboženský a sociální život centrální Sahary 16. století a byl přední představitel islámského mysticismu airského pohoří. Založil vzdělávací středisko v Agalangu, kde působil více než deset let a zasloužil se o narůstající počet následovníků, kteří měli rozsáhlý vliv na šíření islámu. Ovlivnil učení prestižních ineslemen Kel Es-Suq, především jejich dvou nejranějších představitelů Šajch Abú al-Húdá al-Súqího a Abd al-Rahmán bin Tankaraše Alláh (z důvodu poškozených rukopisů nejasné čtení jména, možná pocházel z kuntské aristokracie) a mnoho jeho studentů a následovníků založilo mešity a vzdělávací střediska po celém Airu jako například v osadách Tefis, Agalal, Žikat, Cighzaren, Abatol. Jeho vliv odráží i politicko-náboženskou situaci v Airu, kdy ve městě stále působili přední vzdělanci a aristokracie starých tuarežských představitelů z Kel Gres, která měla největší vliv na severní oblasti, Kel Itesen

v jižních částech, Kel Owey na severovýchodě a Kel Essuq na západě. Jejich zájmy se střetávaly s Kel Tamat a Ikezkazan (pod jejichž autoritu spolu s Kel Agallal dodnes většina významných svatyň v Airu spadá), pod jejichž ochranou mocí Sidi Mahmud působil, a kteří chtěli jeho prostřednictvím upevnit svou moc v Airu.¹²⁸ Tuarežští mystikové ifaqaar se rekrutují uvnitř prestižních ineslemen skupin a v rámci studia se věnovali často i židovské, křesťanské mystice a východním náboženským systémům, občas psaných v perštině a zároveň tedy působili jako jistí mediátoři mezi islámským náboženstvím a heterodoxním mystickým představám tuarežské kosmogonie.¹²⁹ Bin Tankarša Alláh byl s velkou pravděpodobností nejvýznamnějším představitelem mystických směrů v In Teduqu, jehož studenti pocházeli či měli silné rodinné vazby na arabsky hovořící nomádské skupiny z maurského prostředí, především pak skupin Kunta, proto-berabišských skupin a z větší části tuarežských Kel Intessar. Dalším neméně významným následovníkem mystického učení Sidí Mahmúda byl zakladatel azawaghských tuarežských Iberkoreyan a zakladatel úřadu amenokal u frakce Iberkoreyan Ait Awari (Attawari), Uthmán al-Mawhúb bin Afalawas. Z důvodu prestiže a zvýšení náboženského vlivu a legitimacy tvrdí dodnes na Sahaře potomci několika významných skupin jako Iššerifen nebo Kel Aghlál, že jsou potomky syna Sidi Mahmúda.¹³⁰

Různorodý původ a heterodoxní učení významných vzdělavců nadále přispívalo k šíření mystických forem islámského myšlení a zároveň nejprominentnější učenci zakládali další mešity ve význačných centrech, jak dokládá např. Muhammad al-Faqíh bin Muhammad bin Ibrahim, zřejmě pocházející z prestižních náboženských eššerífských skupin z oblasti Adrar-n-ifoghas, který založil mešitu v Tefisu. Dle různých výkladů byl Sidi Mahmúd al-Baghdádí zabit a pohřben v Agalanga extremistickou frakcí Kel Oway, která spolupracovala s významnými náboženskými odborníky a právníky napojenými na sultánův režim v Agadezu. Navíc je velmi pravděpodobné, že sultánovi vadil šarífský status Baghdádího (ať už domnělý či nikoliv) a učeným klanům rozrůstající se východní nedogmatické učení.¹³¹

¹²⁸ Hawad H.C. (2001). *Éperonner le monde: Nomadisme, cosmos et politique chez les Touaregs*. Aix-en-provence: Edisud, str.99

¹²⁹ Hawad H.C. (2001). *Éperonner le monde: Nomadisme, cosmos et politique chez les Touaregs*. Aix-en-provence: Edisud, str.117

¹³⁰ Norris H.T. (1990). *Sufi mystics of the Niger Desert*. Oxford: Oxford University Press, str.57

¹³¹ Norris H.T. (1990). *Sufi mystics of the Niger Desert*. Oxford: Oxford University Press, str.120

To jako byl čelným představitelem mystického islámu Sidi Mahmúd v celém pohoří Air, byl dominantní postavou pro intelektuální život samotného města Agadez, islámský vzdělanec a šířitel tariqy qádiríja v centrální Sahaře Šajch Zakarija. Původ této věhlasné osoby agadezského života 16. století je jako v mnoha případech opět nejasný. Badatelé předpokládají, že mohl pocházet z Iráku, nigerské Tegiddy, libyjského Ghadamesu, z Maroka či jiných lokací a je tradičně považován za zakladatele slavné agadezské mešity. Jejím prvním imámem byl obhájce Sidi Mahmúda, Muhammad al-Nažib Wan-Takoba, imámát této mešity byl v následujících staletí v držení prominentních členů této rodiny.¹³² Jako i v jiných dobách a jiných saharo-sahelských oblastech zde opět platí, že vliv mystických súfijských bratrstev a svatých se začal šířit daleko za hranice tuarežského kulturního areálu a velice záhy se již právě qádiríja začala šířit především v nigerijském Kanu. Zde se o rozkvět nového učení zasloužil vzdělanec Abdullahi Suka (Thiqa), který studoval u Šajcha al-Bakrího, který byl studentem samotného Šams al-Dína al-Anusamaniho. Vliv súfijských airských mystiků měl na hauskou kulturní oblast nesmírný vliv a airská oblast se tak stala jednou z předních difuzních oblastí, odkud se šířily myšlenky islámu daleko na jih. Značná část badatelů specializující se na historii západní a centrální Afriky se dnes již shodne na tom, že sociální stratifikace množství důležitých kmenových a klanových společenství (např. mauritánských Maurů, Tuaregů) v saharo-sahelském areálu (na území dnešní Mauritánie, Mali, Nigeru), jsou do jisté míry vyústěním společensko-kulturních a politických událostí 17. století. Hranice kast uvnitř skupin ještě zdaleka nebyly zcela zřetelné, ale na formování společných hodnot v tomto období však měly dominantní vliv.¹³³ Přední znalec islámu v Africe, Tal Tamari, nám ve své práci ukázal, že naprostá většina kastovních společenství v západní Africe byla ovlivněna již minimálně od 14. století ze tří kulturně-historických center, a to z mandingského, soninského a později z wolofského prostředí.¹³⁴ Nejinak je tomu i u tuarežských skupin, u nichž většina badatelů

¹³² Hamani D. (2006). *Le Sultanat Touareg de l'Ayar, au carrefour du Soudan de la Berbérie*. Paris: L'Harmattan, str. 296

¹³³ Stewart C.C. (1976). *Southern Saharan Scholarship and the Bilad Al-Sudan*. In: *The Journal of African History*. Vol.17., no.1, str.75, srovnej např. in: Norris H.T. (1979). *The Tuaregs: Their Islamic Legacy and Its Diffusion in the Sahel*. Cambridge: Cambridge University Press, str.74, nebo in: Grémont Ch. (2010). *Les Touaregs Iwellemmedan(1647-1896), Un ensemble politique de la boule du Niger*. Paris: Karthala, str. 153

¹³⁴ Tamari T. (1991). *The Development of Caste Systems in West Africa*. In: *The Journal of African History*. Vol.32, no.2, str.249

předpokládá původní domovinu v dnešní jihozápadní Libyi. Ne u všech kmenů jednotlivých konfederací se vyskytují všechny sociální kastovní skupiny, ale nejvíce stratifikovanou společností zůstává airský kmen Kel Oway z konfederace Kel Air, který je zároveň nejvíce islamizovanou konfederací a věnuje se již po staletí dálkovému obchodu. Další hlavní kmeny Kel Ferwan, Kel Fade a Kel Immakitan mají všechny na pomyslném sociálním žebříčku nejvýše postavenou osobu amenokala, který je však v různých oblastech různě pojmenován. Rovněž je důležité mít na paměti, že kastovní uspořádání se v průběhu dějin měnilo a některé výrazy ztratily či změnil svůj význam a v některých případech stejné názvy sociální skupin mohou plnit jinou funkci u jiných konfederací (jako kupř. u imghad, tedy vazalských kmenů, které neexistovaly u Kel Owey a u jiných se v průběhu dějin jejich status mohl rovnat až otrockým iklan). Na pomyslném vrcholu pyramidy kastovního systému tuarežské společnosti se postupně vyvinula vrstva aristokratických Imažaghan (Imošagh), pod nimi Ineslemen, Imghad, Inadan, Ikanawan, Ighawallan, Idarfan a na nejnižším stupni Iklan.¹³⁵ Společné znagské (sanhádžské) dědictví Tuaregů a mauritánských Maurů je patrné v komparaci právě těchto sociálních kategorií s mauritánskou nomádskou klanovou společností, jejichž ekvivalenty jsou následující:

- aristokratičtí Hassan jsou ekvivalentem tuarežských Imažaghan.
- znalci islámu Zwaya tuarežských Ineslemen.
- vazalští Aznaga tuarežských Imghad.
- osvobození otroci Haratin tuarežských Ighawallan a Idarfan.
- kováři a bardí Maallemin a Iggawan tuarežských Inadan a Ikanawan (primárně hrnčíři).
- otročtí Abíd jsou maurským ekvivalentem tuarežských Iklan.¹³⁶

Dnes se již s velkou pravděpodobností nikdy nedovíme, které oblasti sloužily jako difuzní centra pro kastovní systém Tuaregů, nicméně stejně jako u mnoha dalších etnických skupin severozápadní Afriky platí, že u valné většiny byl jejich sociálně-kastovní systém dominantní mírou ovlivněn mandingsko-soninkským elementem říše Mali. Otázkou rovněž zůstává, nakolik byla ranná tuarežská společnost a její kastovní stratifikace ovlivňována cizími vlivy a nakolik šlo o její samostatný vývoj. Další nezodpovězenou otázkou zůstává, kdo byl vlastně

1

Hamani D. (2006). *Le Sultanat Touareg de l'Ayar, au carrefour du Soudan de la Berbérie*. Paris: L'Harmattan, str.302

¹³⁶ Hamani D. (2006). *Le Sultanat Touareg de l'Ayar, au carrefour du Soudan de la Berbérie*. Paris: L'Harmattan, str.302

nositelem těchto kulturních specifikací, jestli šlo o cizí příslušníky, kteří byli postupně asimilováni, nebo šlo o příslušníky tuarežských skupin, kteří byli nositeli tuarežských specifik, ale jazykově pojmenováni na základě cizích elementů. Tuarežská kasta endogamních kovářů enad (nebo také psáno inad, pl. enaden, inaden), je známá u jižních saharsko-sahelských konfederací jako gargassa. Termín je zcela jistě ovlivněn songhajským garaasa, fulbským gargasaabe, a termínem garanke, který je užíván jak v mandingském, tak i soninském prostředí.¹³⁷ Imažaghan, kromě Kel Owey a Kel Geres, kde nejsou imghad, tvoří ve všech zbývajících tuarežských konfederacích aristokratickou minoritu. U Kel Owey se mezi prominentní imgažaghan kmeny řadí kupříkladu Kel Tafidet, Igarmadan, nebo Imassaghla. Tradičně se již po staletí považují za tzv. bílé a nadřazené sociálně i kulturně nad ostatní, kteří přišli někde ze severní Afriky (zřejmě jako většina z dnešní Libye). Imghad, stejně jako imažaghan se považují za druhou tzv. bílou, svobodnou kategorii, rovněž nadřazenou nad ostatními, ale ve vazalském postavení k nejurozenějším imažaghan. U významných airských kmenů Kel Fade, nebo Kel Ferwan tvoří imghad aristokratickou majoritu. Status imghadských kmenů se v průběhu staletí měnil a například u Kel Fade nebo Kel Ferwan, některé skupiny jako kupř. Ichercheren, Ifarayan, tradičně s nejvyšším statutem imažaghan, se v průběhu staletí staly vazalskými imghadskými kmeny a zůstaly jimi dodnes.¹³⁸ V pozdější době se rozdílů některých imghadských a imažaghan kmenů začaly ještě více stírat, a poté co některé imghadské kmeny mohly vlastnit větší stáda velbloudů, tedy mít značné bohatství a muži mohli nosit zbraně, se v některých případech jejich status v podstatě vyrovnal s některými imažaghanskými kmeny. Vzhledem k nárůstu počtu konvertitů uvnitř některých konfederací a některých učených náboženských skupin se začaly pod tímto termínem označovat celé skupiny, které prosluly jako prominentní kmeny učenců či klany, především v Sahelu a v jižní Sahaře. Mezi nejproslulejší uveďme kupř. Kel es-Suq, Attawari (původně součást Ibarkoreyan, dnes součást Iwellemeden), Igdalen, Kel Aghlál (původně součást Ibarkoreyan, dnes součást Iwellemeden), Timisgidda a mnohé další. Valná většina těchto ineslemen náboženských specialistů se však původně řadila k imažaghanským kmeny a status učenců získala až později. Zmiňovaná Timisgidda, marabutský airský kmen par excellence, známý svými teologickými disputacemi při agalalské mešitě (jedné z nejstarších v západní Africe), je stále zároveň

¹³⁷ Tamari T. (1991). *The Development of Caste Systems in West Africa*. In: *The Journal of African History*. Vol.32, no.2, str. 244

¹³⁸ Hamani D. (2006). *Le Sultanat Touareg de l'Ayar, au carrefour du Soudan de la Berbérie*. Paris: L'Harmattan, str. 306

považovaný rovněž za imažaghanskou aristokracii. Igdalen, dodnes působící v Nigeru jako marabuti a znalci koránu, se v 15. století vzdali práva nosit zbraně, tedy statusu imažaghan, a od té doby působí jako prominentní ineslemen skupiny v odlehlých pouštích Nigeru. Igdalen, jak již bylo dříve zmíněno, patří mezi nejstarší etnické skupiny, které do této oblasti přišly a stále si zachovávají značně nezávislý status a nejsou plně včleněny mezi ostatní skupiny v rámci určitých kmenů, což je dáno i jejich ojedinělým jazykem, který se řadí mezi songhajské dialekty. Komplikovaný osud potkal i prominentní ineslemen skupinu Ibarkoreyan v azawaghské oblasti, kde se dostali po střetu s konstituujícími se Iwellemeden v 17. století, přičemž zbytek Ibarkoreyan (tehdy značně islamizovaná imažaghan skupina) se inkorporoval právě do Iwellemeden, jejichž moc značně narůstala. Tito náboženští učenci, působící dnes v odlehlých částech hranic východního Mali a západního Nigeru, jsou tedy posledními potomky již zaniklých Ibarkoreyan. Na nejnižším pomyslném sociálním stupni byli a jsou iklan (sg. akli) – otroci. Ti byli vždy součástí všech frakcí airské konfederace, avšak jejich počty se v průběhu staletí značně lišily. Když první prototwarežské skupiny začaly obsazovat a dobývat jižní území, kastovní a klanový status subsaharského obyvatelstva byl vždy na nižší úrovni než příchozích aristokratických válečníků. U severních tuarežských konfederací jako Kel Ahaggar nebo Kel Ažžer tvořili vždy otroci jen malou část obyvatelstva, neboť otroci šli koupit jen u obchodníků na tržištích a razie, ve kterých se podrobovaly poddané vrstvy obyvatelstva, jako tomu bylo v Sahelu, zde neprobíhaly. Nejniže postavená vrstva otroků, iklan n egef (otroci z dun) s nejhorsším statutem, se například v Airu vůbec nevyskytovala. Je důležité však mít na paměti, že otrocký status v tuarežské společnosti zdaleka neodpovídal středověkému evropskému pojetí otroka či služebného. Otroci v tuarežské společnosti byli nedílnou součástí rodinného uspořádání a mezi dětmi aristokratů a otroků příliš velký rozdíl nebyl, spíše byli integrální součástí širších rodin a dokonce mohli měnit ze své vůle majitele. U některých skupin se velmi ojediněle můžeme setkat s kastovním pojmenováním ighawelan (sg. eghawel), kteří se v průběhu dějin mohli stát postupně imghadskými kmeny nebo naopak se postupně mohli asimilovat mezi otrocký status iklanů. Mezi tento kmen se kupříkladu řadí Izellitan, dnes ighawelanský kmen, součást Kel Fade, který je však imažaghanskou aristokracií považován za iklany. Inadan (sg. enad), kasta kovářů, ale také zpracovatelů dřeva a kůže, patří mezi málo probádané v tuarežské společnosti, jejichž původ je stále zahalen spoustou nejasností. Podobně jako iklanové, kteří často pracují a slouží prestižním imghadským kmenům či imažaghanské aristokracii, inadan se sami nepovažují za součást stratifikované tuarežské společnosti, ale

slouží imażaghanským kmenům.¹³⁹ Jeho role je však mnohem komplexnější a po amenokalu (volený schvovaný představený konfederace) a aghollu (nejvyšší představený klanu, či skupiny, stařešina, podobně jako amghar) patří mezi nezastupitelné osoby v rámci rodin, klanů a kmenů, kde jeho úlohou může být funkce kouzelníka, rádce, barda, vyjednavče či informátora. Tawšit, arabský a tamašský termín značící v saharo-sahelské oblasti kmen či klan, si do svého vedení vybíral osobu amghar, tedy nejstarší a nejzkušenější vůdčí osobu, která byla zároveň svrchovanou autoritou celého kmene, ze kterých se později vybírala nejprominentnější osoba celé konfederace, amenokal. Tento prestižní titul se vybíral z osob jednoho klanu či rozšířené rodiny v rámci specifického prominentního kmene. V konfederaci Iwellemeden Kel Attaram z prestižních rodin kmene Kel Telateyt, Tatamaqaret z konfederace Kel Geres, Ighalgwen u Kel Fadey, Kel Ghela u Kel Ahaggar, nebo v kmeni Uraghen v konfederaci Kel Ažžer.¹⁴⁰ Je však zároveň důležité mít na paměti, že amenokal byl u všech airských kmenů vybírán po mateřské linii, a že zároveň se u různých kmenů nazýval různými výrazy. Amiki u Kel Immakitan, Ag agode u Kel Owey či anasfade u Kel Fade. Tradičně se magická insignie amenokala, ettebel, posvátný buben, vyskytovala u více aristokratických imażaghanských klanů jednoho kmene, které spolu soupeřily o prestiž. Skutečná moc byla v rukou prominentních aristokratických imażaghan, kteří měli hlavní slovo při rozhodování o ekonomických a politických záležitostech, s konzultativní funkcí prestižních představitelů ineslemen a imghad.¹⁴¹

6.6. Dominance říše Borno po 16. století, přesuny etnik Tubu

16. století zažilo strmý vzestup moci říše Borno, jehož moc sahala od jižních hranic Čadského jezera až po významné kawarské oázy východního Nigeru, které byly důležitými zastávkami transsaharských karavanních a obchodních cest, které směřovaly nejkratší cestou z bornuské

¹³⁹ Hamani D. (2006). *Le Sultanat Touareg de l'Ayar, au carrefour du Soudan de la Berbérie*. Paris: L'Harmattan, str. 311

¹⁴⁰ Bernus E. (2000). *Touaregs nigériens: Unité culturelle et diversité régionale d'un peuple pasteur*. Paris: ORSTOM, str. 78

¹⁴¹ Hamani D. (1975). *Contribution a l'étude de l'histoire des États hausa: L'Adar Précolonial (Republique du Niger)*. Aix-en-Provence: Institute d'histoire des Pays d'Outre-Mer, str. 201

metropole Gazargamu až do libyjského Tripolisu. Podobně jako v ostatních částech západní Afriky, i zde docházelo k zásadním etnickým přesunům a migracím a probíhaly zde etnogeneze mnoha významných skupin jako Tubu či Kanurijců (v Nigeru některými hausofonními populacemi jsou Kanurijci nazýváni Beriberi). Některé severní frakce Teda se již poměrně silně etablovaly z pohoří Tibesti a měly značnou ekonomickou a politickou moc nad nigerskými kawarskými oázami a severní oblasti nad oázou Dirku byly zastoupeny většinou skupinami mluvícími tedaga jazykem. Ostatní významné osady, Dirku i Bilma, významná obchodní střediska, byla pod dominantním vlivem kanurofonních skupin, především Koyam, ale i významnými bornuskými kanurijskými rodinami a aristokracií. Tyto kanembu skupiny hovořily dialekty kanurijštiny, která se utvářela ze starého jazyka kanembu západní migrací z oblasti Kánemu na východ od Čadského jezera po 14. století. V Bornu se kanurijština stala hlavním kulturním a obchodním dorozumívacím jazykem rozličných populací. Některé kanembu skupiny se však již minimálně od 14. století rovněž přesouvaly na jihovýchod od jezera Čad, zde se potkávaly s nejstaršími arabskými nomádskými skupinami Hemat, zřejmě jedny z prvních arabských skupin, tou dobou však již značně promísenými s rozličnými subsaharskými skupinami.¹⁴² S termínem kanembu je třeba zacházet s obezřetností, neboť historicky a jazykově má toto označení značně odlišný význam, který je třeba tak chápat v konkrétních historických souvislostech. Prvotní význam má jako jazyk říše Kánem do 15. století a tedy mluvčí kanembu jazyka, kteří byli předky dnešních Kanurijců, kteří se považují za vzdálené přímé potomky a dědice říše Kánem. Za druhé označuje v současnosti lidi, mluvící tímto jazykem na východ od jezera Čad, a jsou jimi popisováni lidé, mluvící kanembu dialektem kanurijštiny. A v poslední řadě se používá pro vzácné pojmenování jazyka studií koránských rukopisů v čadské oblasti. Komplexní obchodní vztahy bornuské říše stále více spojovaly, ale i utvářely konkurenční boje mezi mnoha klanovými a kmenovými skupinami, které ovládaly transsaharské cesty od Čadského jezera až po Středozemní moře a určovaly tak zároveň politickou moc sahající od Gazargamu až po extrémně odlehlé oázy kawarské oblasti dnešního severovýchodního Nigeru. Dominantními rysy této oblasti, která byla politicky pod vlivem bornuských sultánů, byla kontrola obchodu se solí a migrační přesuny významných skupin, které utvářely jazykovou, kulturní, náboženskou a etnickou mapu na následující staletí. Některé přesuny skupin byly dobrovolnými migracemi za účelem obchodu, vzdělání, jiné byly organizovány státní mocí za účelem snažší kontroly určitých populací. Etnické skupiny, z nichž

¹⁴² Rouvreur A. (1962). *Sahéliens et Sahariens du Tchad*. Paris: Berger-Levrault, str.74

některé náležely či nyní náleží mezi mluvčí jazyků tedaga a dazaga, se již minimálně od 13.století pohybovaly mezi pohořím Tibesti, Kánem, Bornu, Fezzánem, Kawarem, Airem, Hoggarem a nezdá se, že k těmto přesunům docházelo v obou směrech. Tomaghra, dnes aristokratický prominentní klan skupiny Teda, z jehož řad byl vybírán představitel prestižní funkce derdého, tehdy ještě patřil mezi nezávislé entity. Než se zařadil mezi prominentní klany působící v 17. století mezi čadským pohořím Tibesti a nigerskými kawarskými oázami, přišel do pohoří Tibesti zřejmě na přelomu 15. a 16. století z Bornu, někde z oblasti toku řeky Komadugu Yobe, která tradičně určovala hranice mezi Bornu a severními teritorii spadáajícími pod její kontrolu. Jedním z mnoha důvodů těchto přesunů byly razie bornuských panovníků z dynastie Sejfuwa, kteří soupeřili o svou moc s konkurenční genealogicky spřízněnou dynastií Bulalah.¹⁴³ Pohoří Tibesti bylo významnou difuzní oblastí skupin Tubu, které se přesouvaly především na západ do pohoří Air přes kawarské oázy (především skupiny Tomaghra a Gunda), protoskupiny Daza do oblasti Borno, Gunda do oblasti alžírského pohoří Ahaggar a severní Teda a Gunda do oblasti Fezzánu. Podobně jako u jiných etnických skupin saharo-sahelského areálu, je i v případě skupin Tubu ne zcela jasně vymezené názvosloví a velice často (především v českém prostředí) proto dochází k nejasnostem a nepřesnostem při jejich klasifikaci.

Pod termínem Tubu lze zahrnout dvě podskupiny (dva kmény), Teda a Daza, které mluví jazyky tedaga a dazaga, a podobně jako např. kanurijština se řadí mezi nejsevernější jazyky nilosaharské jazykové rodiny. Dominantní skupinou obyvatel pohoří Tibesti, tradičně zvaného Tou jsou Teda, nesprávně však pod vlivem tohoto názvu zvaní Tubu (francouzsky psáno Toubou, ve francouzštině jsou na toto téma jedny z málo odborných publikací). Druhá podskupina, Daza, přesněji mluvčí jazyka dazaga, obývají jižnější oblasti, především mezi jihovýchodním Nigerem (kde jsou opět nepřesně uváděni jako Toubou) a jihozápadním Čadem. Ještě větší jazykovou komplikovanost způsobuje fakt, že arabsky mluvící nomády jsou Daza nazýváni Gorane. V čadské arabštině se však tímto termínem nazývají i některé klany patřící mezi Teda, respektive mluvčí jazyka tedaga (kterými ovšem mohou být i některé skupiny Daza či jiné etnické skupiny, které hovoří tedaga či dazaga, např. kováři azza).¹⁴⁴ Podobný problém vyvstává při jazykové klasifikaci skupiny Beri (Zaghawa). Původně se pod termínem Zaghawa skrývala etnická skupina a vládnoucí dynastie před příchodem a dominancí dynastie Sejfuwa.

¹⁴³ Dewiere R. (2015). *L'esclave, le savant et le sultan: Représentation du monde et diplomatie au sultanat du Borno (XVIème -XVIIème siècles)*. Thèses de doctorat de l'université Paris-Sorbonne, str.5

¹⁴⁴ Tubiana J. (2007). *Contes Toubou du Sahara*. Paris: L'Harmattan, str.16

Ke konci středověku již zmínky o Zaghawa mizí, a dnes jsou tímto termínem ne zcela správně označovány skupiny Beri, respektive mluvčí jazyka beri-a. Dnešním arabským termínem Dar Zaghawa se nepřesně označuje teritorium Béríbé, což značí doslova země Béri.¹⁴⁵ Skupinu Beri lze dnes všeobecně klasifikovat jako obsahující dvě podskupiny, Zaghawa, žijící v jihovýchodních částech oblasti hranic mezi východním Čadem a západním Súdánem, v blízkosti súdánských Arabů, Tundžurů, Massalit skupin a dalších. A druhou podskupinu, Bideyat, žijící na extrémním východu Čadu, která se dále rozděluje na klany Bilia (současný prezident Mahamat Idris) a Borogat (z nichž značná část však mluví jazykem dazaga).¹⁴⁶

Kulturně i etnicky různorodou mapu rozličných skupin v této oblasti Čadu navíc komplikuje fakt, že mnoho významných skupin a klanů se kulturně či historicky neřadí k žádným specifickým skupinám, ale dnes spadají do kategorie dazagada, tedy mezi skupiny, které mluví jazykem dazaga, ale mají heterogenní a značně nejasný původ. K takovým se řadí kupř. klany Gaéda (z této skupiny pochází třetí manželka současného čadského prezidenta Mahamata Idrise), Kréda, či Annakaza a další. Dnes pro některé z beri klanů platí, že jsou jazykově i kulturně asimilováni do některých tubu klanů, a naopak. Kastovní systém Tubu i Beri je značně stratifikovaný, i když stále platí (stejně jako např. u Tuaregů), že kastovní část společnosti tvoří jen minoritní část rodin a klanů. Navíc je zde ještě více než v případě jejich západních sousedů typické, že kastovní systém a klanové uspořádání podléhá velmi volnému pojetí a příslušnost k určitému klanu je poměrně komplexní. Pro tubu osady je typické, že na jednom místě se nachází velmi různorodá společnost, která je složena z mnoha jednotlivců odlišných skupin, kteří v souhrnu netvoří jazykovou ani etnickou jednotu. Klanovou identitu lze určit podle stáda velbloudů, kteří jsou označeni klanovou totemovou značkou, která tak vlastně tvoří identifikační znak určitého klanu. Jednotlivci uvnitř permanentní osady či nomádské vesnice však patří mezi různá etnika, které pouze dočasně obývají toto osídlení a nejsou vázáni žádnou geografickou či jazykově-kulturní společenskou identitou a nelze tedy téměř nikdy hovořit o jejich jednotě či příslušnosti k jedné skupině.¹⁴⁷ Jak již bylo zmíněno, teda a daza klany tvoří majoritní část tubu společnosti, s minoritním podílem vazalských Kamaya (kteří jsou pouze v oblasti čadského Borkou), otroků a kovářů. Kasta kovářů, arabsky zvaných haddad, azza

¹⁴⁵ Terio S.A.(2015). *Origine et évolution des Zaghawa : Du royaume du Kanem aux États modernes (VIII-XXI siècle)*. Saint-Denis: Edilivre, str.11

¹⁴⁶ Tubiana J. (2008). *Hommes sans voix: Forgerons du nord-est du Tchad et de l'est du Niger*. Paris: L'Harmattan, str.8

¹⁴⁷ Baroin C. (2003). *Les Toubou du Sahara Central*. Paris: Editions Vents de Sable, str. 143

v dazaga, dude v tedaga a may v jazyce beri-a tvoří významnou část společnosti, z jejichž řad se kupř.ve východním Nigeru rekrutovalo množství učenců, úředníků, politiků, a v minulosti se z jejich řad rekrutovali marabuti. Původně kováři a vazalové dazských aristokratických klanů, se postupně Azza asimilovali do některých tubu skupin s jistou formou nezávislosti, kteří se v mnoha případech podíleli na transsaharském obchodu a dnes se řadí mezi nejvýznamnější skupiny v jihovýchodním Nigeru (oblast Tasker, Termit a Manga) mluvící dazaga. Tato oblast jihovýchodního Nigeru, mezi extrémně odlehlým sídly Tasker a Termit, tvoří nyní pomyslnou čáru dělící vliv dazských (Tasker) a severních teda (Termit) skupin. Tasker je významné osídlení Azza, kde působí prominentní učenci a marabuti právě z jejich řad. Azza mluví dazaga, ale podobně jako kováři v oblastech, kde jsou dominantní teda, či jiné skupiny, mají navíc i svůj tajný jazyk (v Nigeru zvaný azzaga).¹⁴⁸ Kováři, tradičně uzavřená endogamní kasta, hrají významnou roli nejen jako výrobci kovových nástrojů a náradí, ale působí i jako hudebníci, bardí, umělci a lovci. V některých oblastech žijí v bezprostřední blízkosti vesnic, jinde mají své vlastní čtvrtě. V oblasti, která je obývaná skupinami Zaghawa, kováři vždy obývají všechny důležité vesnice a lze je rozdělit do tří kategorií. Na ty, co vyrábějí nástroje, další skupina vyrábí sedla a postroje na koně a velbloudy a poslední jsou lovci, co vyrábějí sítě a kožené výrobky. Všechny haddadské ženy se věnují hrnčíství a rovněž působí jako kadeřnice. Nejasný a komplikovaný původ mají rovněž nomádské arabské kmeny žijící na území čadsko-nigerských hranic, a polousedlé arabské skupiny žijící v oblastech hraničících se severním Kamerunem, které jsou zde nazývané Šuwa (Kanurijci, Kanembu nebo Kotokové však termínem Šuwa nazývají jakékoliv arabské nomádské či usedlé skupiny žijící v jejich okolí).¹⁴⁹ Dnes žijí v Čadu tři větší skupiny arabských kmenů, Hasawna, Džohejna (významné frakce Hemat, Salamat, Uled Rašíd), obě zde dorazily někdy po 15. století a Uled Sliman (staří a noví), kteří zde dorazili až v 19. století. S poměrně komplikovanou etnickou klasifikací se rovněž setkáváme u skupiny Felatů, kterou nazval vynikající český antropolog Viktor Černý ne zcela přesně jako arabizovaní Fulbové.¹⁵⁰ A to především z důvodu, že většina čadských populací, především arabsky hovořící, používají pro pojmenování Fulbů název Fellata všeobecně (tedy i pro nearabizované Fulby). V Čadu se rozlišují fulbské skupiny na Fellata, což jsou nomádští či usazení muslimští Fulbové a Mbororo, staré fulbské rodiny, vyznavači animistických kultů a

¹⁴⁸ Tubiana J. (2007). *Contes Toubou du Sahara*. Paris: L'Harmattan, str. 16

¹⁴⁹ Rouvreur A. (1962). *Sahéliens et Sahariens du Tchad*. Paris: Berger-Levrault, str.294

¹⁵⁰ Černý V.(2006). *Lidé od Čadského jezera*. Praha: Academia, str.149

z větší části nomádi. Zároveň se však v oblasti Čadské pánve užívá pojmu Felatové pro heterogenní fulbské (či fulbsko-arabské) skupiny, které přišly v oblasti Baguirmi či obecně mezi Wadají a Čadským jezerem do kontaktu s arabskými nomádskými či arabizovanými skupinami (rozličných etnik) a částečně s nimi splynuly. Předkové Felatů v dnešním Baguirmi či Wadaje patří mezi nejstarší, naopak Felatové v okolí nigerského Zinderu nebo kánemští Felatové do svých působišť přišli až v moderní době.¹⁵¹ Minimálně již od 17. století se z oblasti baguirmského sultanátu, především z okolí jeho kulturního centra Massaniya, přesouvá do okolních oblastí vrstva vzdělaných arabizovaných Fulbů, kteří jsou rovněž chápáni jako Felatové. V oblasti na jih od Džebel Marra v Darfúru se tito Fulbové postupně asimilují sňatky ve stále narůstajících počtech arabských či arabizovaných skupin.¹⁵² Podobně na západ za hranicemi dnešního Čadu a Súdánu, původně prominentní aristokratický klan kmene Maba, Kabartu (dnes je tento klan na pomezí statusu kovářský a marabutský), hrál ústřední roli v šíření vzdělání a islámu v ranných počátcích wadajského sultanátu. Přísné rozlišení a klasifikace mnoha etnických skupin je v okolí Čadského jezera jak již bylo výše několikrát zmíněno téměř nemožné. V oblasti Manga na severozápad od jezera na pomezí čadsko-nigerských hranic používají arabští Hassauna i kanurijské Kanembu jako svůj primární dorozumívací jazyk dazaga a dochází tak k poměrně běžné asimilaci tří etnik, aniž by tak bylo zřejmé, kdo je vlastně Daza, Hassauna či Kanembu. Tyto severní arabské Hassauna skupiny, které jsou navíc v kontaktu s arabskými skupinami Uled Sliman si ještě část svého jazyka a kulturního dědictví uchovávají, ale jižní Hassauna jsou již kulturně i jazykově Daza, se silným vlivem zmínovaných Kanembu.¹⁵³ Jen pro zajímavost uveďme, že příslušnost k určitým etnickým skupinám se rovněž odráží na úrovni sociální hierarchizace v celé čadské společnosti. Příslušníci těchto jižních Hassauna skupin jsou na nejnižším možné stupni, spolu s ostatními Daza klany. Nad nimi se nachází Uled Sliman starší a konečně na nejvyšším patře sociální hierarchie jsou historicky nejmladší příchozí skupiny Uled Sliman noví. Důvody těchto rozdílů jsou velmi podobné jako u jiných saharských či sahelských etnických skupin, které byly ovlivněny islámem. Místo na pomyslném žebříčku sociální hierarchie zajišťuje skutečný či domnělý původ předků z Arabského poloostrova. Vzhledem k tomu, že Uled Sliman noví přišli do čadské oblasti v poměrně moderní době, dá se studiem genealogie i genetiky dokázat jejich skutečný původ v domovině islámu, a tedy jejich nárok na nejvyšší příčku v sociální hierarchii.

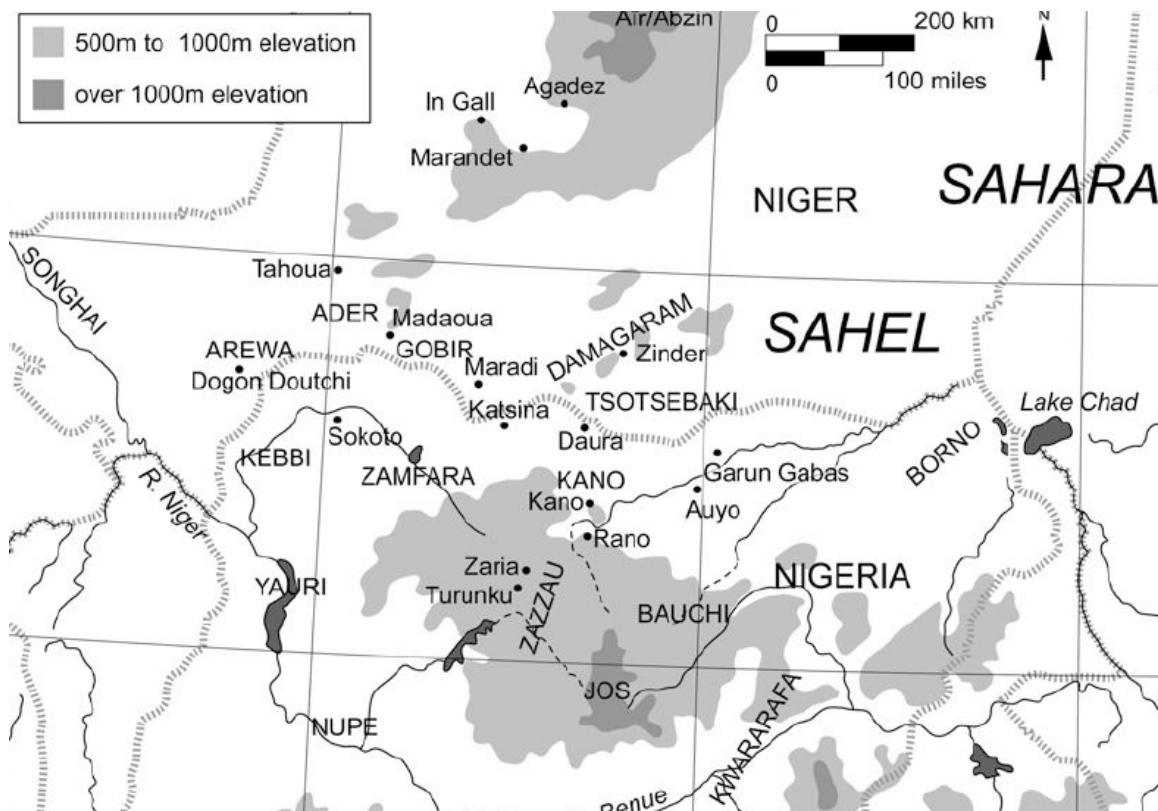
¹⁵¹ Rouvreur A. (1962). *Sahéliens et Sahariens du Tchad*. Paris: Berger-Levrault, str.257

¹⁵² Zeltner J-C. (2002). *Histoire des Arabes sur les rives du lac Tchad*. Paris: Karthala, str.35

¹⁵³ Rouvreur A. (1962). *Sahéliens et Sahariens du Tchad*. Paris: Berger-Levrault, str. 295

Naproti tomu jižní Hassauna skupiny, ač se sami rovněž považují za potomky předků dávno příšlých z Arabského poloostrova, jsou geneticky již natolik vzdáleni původním kočovným Arabům, že svazky se subsaharskými ženami z nich v očích čadské společnosti utvořily skupiny na sociálně nejnižším stupni.

6.7. Kulturní vlivy a etnické přesuny v hauské oblasti do 17. století

Oblast hausofonních populací a významná města

Převzato z: (Haour, 2010, str.157)

Hausové a hausky mluvící populace dnes čítají kolem 77 milionů obyvatel a jsou dominantní etnickou skupinou na pomezí severní Nigérie a jižního Nigeru. Významná kulturní centra Kano a Katsina byla po staletí a dodnes jsou předními metropolemi islámu, umění, vědy, vzdělávání a kultury daleko přesahující hranice dnešních států. Nejstarší historie ranné etnogeneze protohauských skupin není nepodobná (ve smyslu značných nejasností) jiným významným etnickým skupinám vrcholného středověku v saharo-sahelském areálu. Etnicita Hausů má

mnoho forem a konotací a je velice dobře známo, že hauskou identitu v historii přijímali lidé, kteří pocházeli z velmi vzdálených oblastí a původně se mezi Hausy vůbec neřadili (kupř. Tuaregové, Kanurijci, Koyam). Jejich původ i domovina je z větší části nejasná a dnes již ztěží určitelná. Díky studiu komparativní lingvistiky rovněž víme, že difuzní oblast hauštiny (jako součásti čadských jazyků) dříve s největší pravděpodobností ležela někde na jihovýchod od dnešní oblasti, kde je rozšířena. To by naznačovalo, že původní oblastí hausky mluvících skupin byla oblast někde na jih od čadského jezera. Mluvčí tohoto jazyka se přesouvali na severozápad, avšak později se významná část z nich opět vracela na jihovýchod. Čadskými jazyky se dříve mluvilo v mnohem širším areálu než dnes a značná část těchto jazyků zde byla na západě nahrazena právě hauštinou a na východě čadskou arabštinou či kanembu.¹⁵⁴ Díky náboženské a politické činnosti již několikrát zmíněného věhlasného avšak kontroverzního tuwatského myslitele al-Maghíliho, víme o pronikání islámu a misijně-obchodních cestách významných osobností, které se při svých cestách dostaly právě až zde do hausofonní oblasti. Většina významných vědeckých prací pojednávající o středověkých dějinách západní Afriky se shodují na důležitosti skupin wangarských obchodně-vzdělaneckých rodin na šíření islámu v celém saharo-sahelském areálu, které v mnoha oblastech měly zásadní vliv na sociopolitické a kulturní změny. Badatelé se však již rozcházejí v tvrzení, kdy k těmto přesunům v jednotlivých oblastech docházelo, ale především pak, kdo vlastně (a jakých etnik) tyto skupiny byly. Většina afrikanistů se dnes shodne na tom, že prominentní členové wangarských skupin pocházeli ze soninksko-mandingských etnik, ale s jejich přesuny na východ přebírali etnickou příslušnost dominantních skupin do kterých přicházeli. V centrálních a východních částech saharo-sahelského areálu tak již s největší pravděpodobností značná část těchto vzdělanců pocházela z rozličných etnik, převážně heterogenních songhajských skupin, ale i z řad Fulbů, Soninke, z Bornu i z rozličných prototuarežských a berberských skupin z pohoří Air. Nezapomínejme, že al-Maghíli na přelomu 15. a 16. století přišel se zastávkami do Kana z rodného Tlemcenu, vzdáleného odsud více než 3500 km. Nejdůležitější primární zdroj wangarských přesunů, kronika Asl al-Wangarijín pocházející ze 17. století specificky uvádí příchod mandingských wangarských učenců ze starých západních vzdělanostních center. V době, kdy do Kana krátce po svém pobytu v Katsině al-Maghíli přišel, byl již islám v některých obchodních kruzích poměrně silně etablován právě díky úsilí wangarských obchodníků a učenců v čele s šajchem Abd al-Rahman al-Zaghaitim, který zde rovněž dorazil někdy ke konci 15. století. Přední

¹⁵⁴ Haour A. & Rossi B. (2010). *Being and Becoming Hausa*. Leiden: Brill, str.47

odborníci již dnes nezpochybňují migrační a obchodní trasy těchto vzdělanostních a obchodních wangarských korporátních rodin z center říše Mali a Songhay¹⁵⁵ až do Hausalandu, ale v poslední době vyvstává rovněž míra vlivu kanurijských a tuarežských vlivů z Borno a Airu.¹⁵⁶ Kano je již minimálně v 16. století prokazatelně rovněž významným centrem islámských mystických řádů, které zde šířili prominentní vzdělanci qádiríje, kteří přišli z Airu a ostatních saharských středisek vědy a kultury. V 15. století již prokazatelně pobývali wangarští vzdělanci a obchodníci v Katsině, Kanu, Gobiru, Nikki, Airu, Kebbi a mnoha dalších oblastech, většinou se silnými vazbami na songhajskou imperiální ekonomiku.¹⁵⁷ Je velmi pravděpodobné, že právě tyto konkurenční obchodní korporace začaly po 15. století s užíváním geografických jmen a etnik, které pak přecházely do klasické arabské literatury. Wangarští vzdělanci a obchodníci tak pojmenovávali rozličné jazykoetnické skupiny a v okolí významných obchodních a kulturních centrech se vyvíjela lingua franca, která byla silně ovlivňována songhajštinou, tamaškem, kanurijštinou i jižními benue-konžskými jazyky. Kromě hauštiny však zde zároveň mluvily autochtonní skupiny i svými jazyky. Kano a Katsina se kromě vzdělanostní prestiže začaly těšit vážnosti jako prestižní mezinárodní centra transsaharského obchodu a významnou křižovatkou mezi jižními oblastmi a tuarežským Airem a jako důležitá zastávka muslimských oblastí na území dnešní Ghany, především Gonja a mezi říší Bornu, která se nacházela na vrcholu moci. Afrikanisté specializující se na středověkou západní Afriku se již dnes shodnou na tom, že wangarští učenci a obchodníci kromě vzdělanostního a kulturního prostředí rovněž zásadním způsobem změnili politické uspořádání Hausalandu. Sám Muhammad Korau přišel spolu s prominentními osobami ze starobylého vzdělanostního centra Yandoto, které spolu s Kurmin Danranko produkovalo značné množství vzdělců, kteří se s nimi přesouvali ze západních katsinských oblastí na východ právě do Kana a Katsiny. S kodifikací islámské věrouky začalo docházet poměrně rychle v urbánních centrech Hausalandu k rozsáhlým sociopolitickým změnám, které vedly k marginalizaci starého náboženského systému Iskoki. V Kanu al-Maghílí doporučil místnímu vládci Rumfovi, aby stál

¹⁵⁵ Lovejoy P.E. (1978). *The Role of the Wangara in the Economic Transformation of the Central Sudan in the Fifteenth and the Sixteenth Centuries*. In: *The Journal of African History*. Vol.19, no.2, str.176

¹⁵⁶ Hamani D. (2007). *L'Islam au Soudan Central, Histoire de l'islam au Niger du VIIe au XIXe siècle*. Paris: L'Harmattan, str.137

¹⁵⁷ Al-Hajj M. (1968). *A Seventeenth Century Chronicle of the Origins and Missionary Activities of the Wangarawa*. Kano studies I., str.9

posvátný strom a islám se tak mohl stát triumfálním náboženstvím.¹⁵⁸ Na některých místech docházelo k silnému sepětí vládnoucí aristokracie k islámu, zatímco jinde spíše konvertovali obchodníci i širší veřejnost, která s novým náboženstvím stále častěji přicházela do styku. V ranných počátcích pronikání islámu do Hausalandu byla, jak již bylo naznačeno, drtivá většina muslimů příslušníci cizích etnik, především Wangara, Fulbů, Kanembu, Kanurijců, jejichž etnická příslušnost se v průběhu staletí však postupně začala měnit.¹⁵⁹ O předislámské historii toho o hauské oblasti a specifičtěji o předislámském náboženství nevíme v podstatě nic, a i v pozdějších dobách docházelo v různých oblastech k velmi synkretickému pojetí islámu a ten přetrvával v některých oblastech až dodnes. Důležité pozůstatky předislámského náboženství jsou zde patrné do dnešních dnů u populací Azna v Nigeru a Maguzawa v Nigérii. Hausawa termínem Azna (sg. Azne) označují lokální animistické populace v západních oblastech Arewa a Gobirawa a termínem Arna (sg. Arne) ve východních oblastech Katsinawa. Maguzawa je pak zastřešující striktně náboženský termín, značící pohanské animisty ze zkomoleného arabského madžus (pohan). Významná hausofonní skupina Anuankarawa se podílela dominantní mírou na založení významných center kultury v aderské oblasti, mimo jiné na založení významného kulturního a náboženského centra Tahouy. Kalfu a Baga, nedaleko Tahouy (v dnešním jižním Nigeru) na jihovýchod, byly významnými kulturními a náboženskými centry kultu Iskoki (dodnes stále aktuálního kultu bori), přestože se tato oblast nacházela na severozápadním okraji vlivu hausofonních populací. Bori znamená duch (respektive posedlost duchem), v hauštině specificky iskoki nebo aldžanu.¹⁶⁰ Vliv synkretických představ islámu zapříčinilo, že dnes se za muslimy považují všichni ti, kdo se zároveň hlásí k tomuto starobylému animistickému kultu bori, který je zároveň součástí širšího náboženského systému maguzanci.

¹⁵⁸ Levtzion N. & Pouwels R.L. (2000). *The History of Islam in Africa*. Athens: Ohio University Press, str.83

¹⁵⁹ Oliver R. (2007). *The Cambridge History of Africa: vol.3, from 1050 to 1600*. Cambridge: Cambridge University Press, str.326

¹⁶⁰ Danfulani U.H.D. (1999). *Factors Contributing to the Survival of the Bori Cult in Northern Nigeria*. In: *Numen*. Vol.46, str.415

Závěr

Předkládaná práce popisuje důležitost a význam prominentních klanů či větších skupin obecně, které ovlivňovaly kulturní, náboženské, ekonomické i politické prostředí v oblastech od dnešního východního Senegalu a Západní Sahary až po východní oblasti Čadu a severní Nigérie vrcholného středověku. Snaží se zde vyzdvihnout vliv učených rodin, které měly na přední představitele říší a států a mnohdy i na nejvýznamnější články v mezinárodním obchodu, kteří byli právě na tyto osoby navázány. Pojítkem všech těchto aktivit i osob byl islám. Ať již v ranných dobách postupu islámu do Afriky v heterodoxní formě Ibadíje, mystických učení marabutů, až po ortodoxní formy islámu, které zde přetrvaly až do dnešních dní. To jakým způsobem se to podařilo, je zřetelně vidět na dnešní velmi pestré mozaice islámu v Africe, který tak i mnozí badatelé pojmenovávají pro svou specifčnost. Možná právě díky této pestré směsici vlivů, které na islám měly tradiční náboženství Afriky jako kupř. Bori v sahelském pásmu (především v dnešní severní Nigérii), ale i ranné křesťanství a judaismus (možný vliv přes Garamantince a později Tuaregy), se dařilo těmto učencům v takové míře ovlivňovat politické dění. Přední učenci nejenže byli prominentními představiteli islámské věrouky a tedy přes ni legitimizovali moc panovníka, ale velmi často měli kontakty či sami se účastnili mezinárodního obchodu různými komoditami, ať to již byli koně, zbraně, knihy, sůl, zlato, slonovina či otroci. Práce si všímá nejdůležitějších vzdělavců, kteří jsou doloženi v literatuře a soustředí se mimo jiné na hlavní představitele učených kruhů zlatého věku v Timbaktu, tedy 15. a 16. století. Za důležité pokládá autor vysvětlující kapitoly věnující se wangarských obchodním korporacím a učencům, etnogenezi kuntských skupin, počátkům tuarežských přesunů ze svých domovin v dnešní Libyi na jih a v neposlední řadě na etnogenezi společností kolem čadského jezera. Přestože kupř. Tuaregové tvoří ve všech dnešních moderních západoafrických státech, kde jsou přítomni minoritu, má pochopení historických událostí a sociálních principů tamějších společností zásadní vliv i mimo jiné na současné bezpečnostní klima v této části Afriky. Práce rovněž poukazuje na fakt, že nám známé prominentní učenecké rodiny se ve valné většině snažily o to, aby prokázaly svůj původ jakožto potomci arabských kočovníků, kteří zde přišli z Arabského poloostrova, což vždy mělo dva hlavní důvody. Tím hlavním bylo zvýšit svou náboženskou prestiž v očích ostatních, což souviselo s myšlenkou jak být co nejbližší potomkům Proroka a druhým důvodem byl nárůst sociální prestiže, kdy se díky skutečným či domnělým předkům vedoucím na Arabský poloostrov mohli zařadit mezi prestižní vrstvy obyvatel i berberské či subsaharské skupiny. Typickým příkladem fabulace genaologických záznamů jsou údajně arabské kořeny skupin Kunta. Nejnovější práce badatele Whitcomba jasně

prokázala jejich berberský původ v kmeni Tažakant (což samozřejmě nevylučuje pozdější promísení s arabskými kočovnými skupinami, ale i jinými berberskými i subsaharskými skupinami).

Seznam použité literatury

- Abou Sall I. (2007). *Mauritanie du Sud: Conquetes et administration coloniales francaises 1890-1945*. Paris: Karthala
- Anderson G.D. ed. (2018). *The Aghlabids and their Neighbors: Art and Material Culture in Ninth Century North Africa*. Leiden: Brill
- Aouad-Badoual R. (1996). *Reseaux d'échange des maures berabishs de l'azaouad a l'époque coloniale*. In: *Touaregs Et Autres Sahariens Entrée Plusieurs Mondes*. Les Cahiers de l'IREMAM 7/8, Aix-en-Provence, p.183-198
- Arazi N. (2013). *Tracing History in Dia, in the Inland Niger Delta of Mali – Archeology, Oral Traditions and Written Sources*. Ann Arbor: ProQuest LLC
- Baroin C. (2003). *Les Toubou du Sahara Central*. Paris: Editions Vents de Sable
- Belhachemi F. (1991) *Nouvelle interpretation du processus de peuplement dans le massif du Hoggar a partir des geographes arabes*. In: *Revue de geographie alpine*, n.1, p.142-166
- Beltrami V & Proto H. (2005). *The Tubus of Central-Eastern Sahara*. In: *Africa*. Anno 60, no.2, p.221-259
- Benítez-Torres C.M. (2021). *A grammar of Tagdal, a Northern Songhay language*. Amsterdam: LOT
- Bennison A.K. (2016). *The Almoravid and Almohad Empires*. Edinburgh: Edinburgh University Press
- Bernus E. (1992). *La region d In gall-Tegidda-n-tesemt (Niger)*. Niamey: IRSH
- Bernus E. (2000). *Touaregs nigériens: Unité culturelle et diversité régionale d'un peuple pasteur*. Paris: ORSTOM
- Bernus E. & Bernus S. (1972). *Du sel et des dattes: Introduction a l'étude de la communauté d'In Gall et de Tegidda – n – tesemt*. Niamey: Centre Nigérien de Recherches en Sciences Humaines
- Ed. Bernus E. (1999). *Vallée de l'Azawagh, Sahara du Niger*. Saint-Maur: Sépia
- Bernus E. (1993). *Nomades et commandants: Administration et societes nomads dans l'ancienne A.O.F*. Paris: Karthala
- Bernus E. (1991). *Touaregs, chronique de l'Azawak*. Paris: Plume
- Binaté I. (2012). *Histoire de l'enseignement islamique en Cote d'Ivoire: Dynamique d'évolution d'une éducation communautaire (fin XIXème siecle-2005)*. Abidjan: Université de Cocody

- Bivar A.D.H. & Shinnie P.L. (1962). *Old Kanuri Capitals*. In: *The Journal of African History*. Vol.3, no.1, p.1-10
- Blum Ch. & Fischer H. (1993). *Love For Three Oranges or the Askiyas Dilemma: The Askiya, al-Maghili and Timbuktu, c.1500 A.D* .In: *The Journal of African History*. Vol.34, no.2, p.65-91
- Blench R. (2012). *Saharan and Songhay form a branch of Nilo-Saharan*, unpublished paper presented at the Afrikanistentag, Koln, 1st June 2012
- Bondarev D. (2013). *Quranic Exegesis in Old Kanembu: Linguistic Precision for Better Interpretation*. In: *Journal of Quranic Studies*. Vol.15, no.3, p.56-83
- Bondarev D. (2006). *The Language of the Glosses in the Bornu Quranic Manuscripts*. In: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. Vol.69, no.1, p.113-140
- Bondarev D. (2006). *An Archaic Form of Kanuri/Kanembu: A Translation Tool for Quranic Studies*. In: *Journal of Quranic Studies*. Vol.8, no.1, p.142-153
- Bonte P. (2008). *L'emirat de l'Adrar mauritanien: Harim, competition et protection dans une societe tribale saharienne*. Paris: Karthala
- Ed. Bosworth C.E. & van Donzel E. & Heinrichs W.P. & Pellat Ch. (1991). *The Encyclopaedia of Islam. Vol.VII. Mif-Naz*. Leiden: Brill
- Bosworth C.E. (2007). *Historic Cities of the Islamic World*. Leiden: Brill
- Botte R. (1999). *Figures peules*. Paris: Karthala
- Bourdier J.P. (1993). *The Rural Mosques of Futa Toro*. In: *African Arts*, vol.26, no.3, p.32-45
- Bouterfa S. (2005). *Les Manuscrits du Touat*. Gap: Atelier Perrousseaux
- Brigaglia A. & Nobili M. (2013). *Central Sudanic Arabic Scripts: Barnawi*. In: *Islamic Africa*. Vol.4., no.2, p.195-223
- Cantone C. (2012). *Making and Remaking Mosques in Senegal*. Leiden: Brill
- Chambaz B. (2005). *Sur la route du sel & du savoir*. Paris: Seuil
- Chehami J. (2013). *Les "talibés" du Sénégal: Une catégorie de la rue, prise entre réseaux religieux et politiques d'action humanitaires*. Thèses de doctorat
- Cleaveland T. (2001). *Becoming Walata: A History of Saharan Social Formation and Transformation*. London: Heinemann

- Cleaveland T. (2015). *Ahmad Baba al-Timbukti and his Islamic critique of racial slavery in the Maghrib*. In: *The Journal of North African Studies*, vol.20, p.42-64
- Conrad D.C. (1984). *A Town Called Dakajalan: The Sunjata Tradition and the Question of Ancient Malis Capital*. In: *History in Africa*, vol.11, p. 35-55
- Conrad D.C. (1994). *Oral Sources On Links between Great States: Sumanguru, Servile Lineage, the Jariso, and Kaniaga*. In: *History in Africa*, vol.35, p. 355-377
- Curtin P.D. (1975). *The Uses of Oral Tradition in Senegambia: Maalik Sii and the Foundation of Bundu*. In: *Cahiers d Etudes Africaines*, vol.15, p.189-202
- Černý V. (2006). *Lidé od Čadského jezera*. Praha: Academia
- Dalen D. (2015). *There is no doubt, Muslim scholarship and society in the 17th-century Central Sudanic Africa*. Leiden: Brill
- Danfulani U.H.D. (1999). *Factors Contributing to the Survival of the Bori Cult in Northern Nigeria*. In: *Numen*, vol.46, p.412-447
- Davidson B. (1985). *A History of West Africa, 1000-1800*. Harlow: Longman Group Limited
- Dewiere R. (2015). *L'esclave, le savant et le sultan: Representation du monde et diplomatie au sultanat du Borno (XVIe-XVIIe siècles)*. Theses de doctorat de l'Université Paris-Sorbonne
- Editors Diagne S.B. & Jeppie S. (Ed.) (2008). *The meanings of Timbuktu*. Cape Town: HSRC Press
- Dijan J. (2012). *Les manuscrits de Tombouctou*. Paris: JC Latt`es
- Dilley R.M. (2004). *Islamic and Caste knowledge practices among Haalpulaaren in Senegal: Between mosque and termite mound*. London: Edinburgh University press
- Dimmendaal G.J. (2011). *Historical Linguistics and the Comparative Study of African Languages*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company
- Dimmendaal G.J. & Vossen R. (ed.) (2020). *The Oxford Handbook of African Languages*. Oxford: Oxford University Press
- Diouf M. (2014). *Le Kajor au XIXe siècle: Pouvoir cedido et conquete coloniale*. Paris: Karthala
- Ehret Ch. (2001). *A historical comparative reconstruction of Nilo-Saharan*. Sankt Augustin: Richarz Publikations

Farias P.F. (2013). *Bentiya (Kukyia): a Songhay-Mande meeting point, and a missing link in the archeology of the West Africa diasporas of traders, warriors, praise-singers, and clerics*. Dostupné z: <https://doi.org/10.4000/afrique.1174>. 59 s.

Farias P. (1990). *The Oldest Extant Writing of West Africa, Medieval Epigraphs from es-Suq, Saney and Egeg-n-Tawaqqast, Mali*. In: *Journal des africanistes*, 60, p.65-113

Editors Fage J.D. & Oliver R. (Ed.) (2008). *The Cambridge History of Africa.,vol.2*. Cambridge: Cambridge University Press

Editor Fierro M. (2011). *The New Cambridge History of Islam.vol.2*. Cambridge: Cambridge University Press

Fuchs P. (1989). *Fachi: Sahara-Stadt der Kanuri*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag

Fuglestad F. (1978). *A Reconsideration of Hausa History before the Jihad*. In: *The Journal of African History*. Vol.19, no.3, p.319-339

Gomez M.A. (1985). *The Problem with Malik Sy and the Foundation of Bundu*. In: *Cahiers d Etudes Africaines*, vol.25, p.537-553

Gomez M.A. (2018). *African Dominion: A New History of Empire in Early Medieval West Africa*. Princeton: Princeton University Press

Greenberg J.H. (1963). *The Languages of Africa*. Bloomington: Indiana University Press

Grémont Ch. (2010). *Les Touaregs Iwellemedan(1647-1896),Un ensemble politique de la boule du Niger*. Paris: Karthala

Guldemann T. (ed.) (2018). *The Languages and Linguistics of Africa*. Leiden: Walter de Gruyter

Al-Hajj M. (1968). *A Seventeenth Century Chronicle of the Origins and Missionary Activities of the Wangarawa*. Kano studies I., p 7-42

Hall B.S. (2011). *A History of Race in Muslim West Africa*. Cambridge: Cambridge University Press

Hamani D. (2007). *L'Islam au Soudan Central, Histoire de l'islam au Niger du VIIe au XIXe siecle*. Paris: L'Harmattan

Hamani D. (2006). *Le Sultanat Touareg de l'Ayar, au carrefour du Soudan de la Berberi*. Paris: L'Harmattan

Hamani D. (1975). *Contribution a l'etude de l'histoire des Etats hausa:L'Adar Precolonial (Republique du Niger)*. Aix-en-Provence: Institute d'histoire des Pays d'Outre-Mer

- El Hamel Ch. (1999). *The Transmission of Islamic Knowledge in Moorish Society from the Rise of the Almoravids to the 19th Century*. In: *Journal of Religion in Africa*, vol.29, fasc.1, p.62-87
- El Hamel Ch. (2002). *La vie intellectuelle islamique dans le Sahel Ouest-Africain (XVIe-XIXe siècles): Une étude sociale de l'enseignement islamique en Mauritanie et au Nord du Mali (XVIe-XIXe siècles) et traduction annotée de Fath ash-shakur d'al-Bartili al-Walati (mort en1805)*. Paris: L'Harmattan
- Hanretta S. (2009). *Islam and Social Change in French West Africa*. Cambridge: Cambridge University Press
- Haour A. & Gado B. (2009). *Garumele, Ville Medievale du Kanem-Borno? Une Contribution Archeologique*. In: *The Journal of African History*. Vol.50, no.3, p.355-375
- Haour A. (2005). *Power and Permanence in Precolonial Africa: A Case Study From the Central Sahel*. In: *World Archeology*. Vol.37, no.4, p.552-565
- Haour A. & Rossi B. (2010). *Being and Becoming Hausa*. Leiden: Brill
- Hart D. (1962). *The Social Structure of the Rgibat Bedouins of the Western Sahara*. In: *Middle East Journal*, vol.16., no.4, p.515-527
- Hawad H.C. (2001). *Éperonner le monde: Nomadisme,cosmos et politique chez les Touaregs*. Aix-en-provence: Edisud
- Holst Ch. (2015). *Muslim travellers, Songhay warriors and the Arma: The social destruction of the Middle Niger Bend from 1549 to 1660*. Kassel: Kassel university press GmbH
- Ed.Hunwick J.O. (1995). *The Writings of Central Sudanic Africa*. Leiden: Brill
- Editors Hunwick J.O. & O'Fahey (Ed.) (2003). *The Writings of Western Sudanic Africa*. Leiden: Brill
- Hunwick J.O. (1973). *The Mid-Fourteenth Century Capital of Mali* . In: *The Journal of African History*. Vol.14, no.2, p.195-206
- Hunwick J.O. (1994). *Gao and the Almoravids Revisited: Ethnicity, Political Change and the Limits of Interpretation* . In: *The Journal of African History*. Vol.35, no.2, p.251-273
- Hunwick J.O. (2003). *Timbuktu and the Songhay Empire*. Leiden: Brill
- Hunwick J.O. (2008). *The Hidden Treasures of Timbuktu: Reddiscovering Africa's Literary Culture*. London: Thames and Hudson
- Hunwick J. (2006). *Jews of a Saharan Oasis: Elimination of the Tamantit Comunity*. Princeton: Markus Wiener Publisher
- Iliffe J. (2001). *Afrika a Afričané, dějiny kontinentu*. Praha: nakladatelství Vyšehrad spol.s r.o.

Insoll T. (1997). *Iron Age Gao: An Archeological Contribution*. In: *The Journal of African History*. Vol.38, no.1, p.1-30

Ed. Insoll T. & Walker J. (2020). *The Oxford Handbook of Islamic Archeology*. Oxford: Oxford University Press

Jaggard P.J. (2010). *The role of comparative/historical linguistics in reconstructing the past: what borrowed and inherited words tell us about the early history of Hausa*. In: *Being and Becoming Hausa (Interdisciplinary Perspectives)*, ed. by Anne Haour and Benedetta Rossi, 2010, pp.35-58, Leiden: Brill

Ould Khalifa A. (1998). *La région du Tagant en Mauritanie: l'oasis de Tijigja entre 1660 et 1960*. Paris: Karthala

Ould El Kettab M.L. (2011). *Ouadane, port caravanier mauritanien*. Paris: Karthala

Kaba L. (1984). *The Pen, the Sword and the Crown: Islam and Revolution in Songhay Reconsidered*. In: *The Journal of African History*. Vol.25, no.3, p.241-256

Kamissoko W. & Tata Cisse Y. (2009). *Soundjata la gloire du Mali: La grande geste du Mali-Tome 2*. Paris: Karthala

Kane O. (2003). *Intellectuelles non europhones*. Dakar: CODESRIA

Kane O. (2004). *La première hegemonie peule: Le Fuuta Tooro de Koli Tenella a Almaami Abdul*. Paris: Karthala

Kane O. (2016). *Beyond Timbuktu: An Intellectual History of Muslim West Africa*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press

Keenan J. (2004). *The Lesser Gods of the Sahara*. London: Frank Cass Publisher

Klíma J. (2012). *Dějiny Afriky, vývoj kontinentu, regionů a států*. Praha: nakladatelství Lidové noviny

Kraemer J. (2010). *Maimonides, život a dílo*. Praha: nakladatelství Bergman

Kintiba G. (2018). *The Empire of Songhay, 1375-159, Memory and Heritage of a Glorious Past*. In: *International Journal of Humanities and Social Science*, vol.8., no.10.

Kodjo G.N. (2006). *Le royaume de Kong (Cote d'Ivoire), des origines a la fin du XIX e siecle*. Paris. LHarmatan.

Kropáček L. (1997). *Nubia from the late Twelfth Century to the Funj Conquest in the early Sixteenth Century*. In: *Africa from the Twelfth to the Sixteenth Century*. Berkeley: The University of California Press

Lange D. (1982). *L'éviction des Sefuwa du Kanem et L'origine des Bulala*. In: *The Journal of African History*. Vol.23, no.3, p.315-331

- Lange D. (1982). *From Mande to Songhay: Towards a Political and Ethnic History of Medieval Gao*. In: *The Journal of African History*. Vol.35, no.2, p.275-301
- Lange D. (1989). *Preliminaires Pour Une Historie Des Sao*. In: *The Journal of African History*. Vol.30, no.2, p.189-210
- Lange D. (1978). *Progres de l'Islam et Changement Politique au Kanem du XIe au XIII Siecle: Une Essai D'Interpretation*. In: *The Journal of African History*. Vol.19, no.4, p.495-513
- Lange D. (1991). *Le Rois de Gao-Sané et les Almoravides*. In: *The Journal of African History*. Vol.32, no.2, p.251-275
- Lange D. (1993). *Ethnogenesis from within the Chadic State. Some thoughts on the history of Kanem-Borno..* In: *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde..* Vol.39, p.261-277
- Lawless R. (1975). *Tlemcen, capital du Maghreb central. Analyse des fonctions d'une ville islamique medievale*. In: *Revue de l'Occident musulman et de la Mediterranee*, n.20, p.49-66
- Levtzion N. (1973). *Ancient Ghana and Mali*. Methuen: Methuen
- Levtzion N. & Pouwels R.L. (2000). *The History of Islam in Africa*. Athens: Ohio University Press
- Lewicki T. (1979). *Les origines et l'islamisation de la ville de Tadmakka d'apres les sources arabes*. In: *Revue Francoise d'histoire d'outre-mer*, tome 66, n 242-243, p.163-168
- Lewis B. & Pellat Ch. & Schacht J.ed. (1991). *The Encyclopaedia of Islam. Vol.II. C-G*. Leiden: Brill
- Lovejoy P. (2002). *Salt of the Desert Sun: A History of Salt Production and Trade in the Central Sudan*. Cambridge: Cambridge University Press
- Lovejoy P. (2012). *Islamic Scholarship and Understanding History in West Africa before 1800*. In: *The Oxford History of Historical Writing*, vol.3., p.212-232
- Lovejoy P. (1978). *The Role of the Wangara in the Economic Transformation of the Central Sudan in the Fifteenth and the Sixteenth Centuries*. In: *The Journal of African History*. Vol.19, no.2, p.173-193
- Lydon G. (2009). *On Trans-Saharan Trails*. Cambridge: Cambridge University Press
- Lydon G., Kratli G. (2011). *The Trans-Saharan Book Trade*. Leiden: Brill
- Magnavita C. (2019). *The Lake Chad region as a crossroads: an archeological and oral historiography research project on early Kanem-Borno and its intra-African connections*. In: *Afrique: Archeologie & Arts*, p.97-110
- Magnavita C. (2020). *Archeological research at Tié (Kanem, Chad) :excavation on Mound 1*, p.77-96

- Magnavita C. (2017). *Garumele revisited: Retracing Vanished Fired-Brick Elite Constructions and New Data on Settlement Foundation*. In: *The African Archeological Review*. Vol.34, no.2, p.155-175
- Martin B.G. (1969). *Kanem, Bornu and the Fazzan: Notes on the political history of a trade route*. In: *The Journal of African History*. Vol.10, no.1, p.15-27
- Marty P. (1920). *Études sur l'Islam et les tribus du Soudan, Les Kounta de l'Est*. Paris: Hachette Livre BNF
- Marty P. (1919). *L'Émirat des Trarzas*. Paris: Hachette Livre BNF
- Marty P. (1916). *Études sur l'Islam Maure*. Paris: Hachette Livre BNF
- Marty P. (1921). *Études sur l'Islam et les Tribus du Soudan: Les Tribus Maures du Sahel et du Hodh*. Paris: Hachette Livre BNF
- Marty P. (1921). *Études sur l'Islam et les Tribus Maures: Les Brakna*. Paris: Hachette Livre BNF
- Marty P. (1921). *L'Islam en Guinée: Fouta Diallon*. Paris: Hachette Livre BNF
- Marty P. (1922). *Études sur l'Islam en Cote D'Ivoire*. Paris: Hachette Livre BNF
- Marty P. (1917). *Études sur l'Islam au Senegal*. Paris: Hachette Livre BNF
- Marty P. (1920). *Études sur l'Islam et les tribus du Soudan, La région de Tomboctou*. Paris: Hachette Livre BNF
- Massing A.W. (2012). *Imams of Gonja: The Kamaghate and the Transmission of Islam to the Volta Basin*. In: *Cahiers d'Études africaines*, LII (I), p.57-101
- Massing A.W. (2004). *Baghayogho: A Soninke Muslim Diaspora in the Mande World*. In: *Cahiers d'études Africaines*. Vol.176, p.887-922
- Massing A.W. (2000). *The Wangara, an Old Soninke Diaspora in West Africa?*. In: *Cahiers d'études africaines*. Vol.158, p.281-308
- Al Masúdí A. (1983). *Rýžoviště zlata a doly drahokamů*. Praha : nakladatelství Odeon
- Mattingly D.J & Sterry M.J. & Edward D.N. (2015). *The origins and development of Zuwila, Libyan Sahara: an archeological and historical overview of an ancient oasis town and caraban centre*. In: *Azania: Archeological Research in Africa*, p.27-75
- McDougall E.A. (1990). *Salts of the Western Sahara: Myths, Mysteries, and Historical Significance*. In: *The Internation Journal of African Historical Studies*. Vol.23, no.2, p.231-257

- McIntosh S.K. (1981). *A Reconsideration of Wangara/Palolus, Island of Gold*. In: *The Journal of African History*, vol.22, pp.145-158
- Mommersteeg G. (2012). *In the City of the Marabouts: Islamic Culture in West Africa*. Long Grove, Illinois: Waveland Press
- Musch T. (2013). *Territoriality through migration: Cases among the Tubu Teda Guna (Niger)*, In: *Nomadic Peoples*. Vol.17, no.2, p.68-81
- Musch T. (2017). *In Den Sand Geschrieben.*, In: *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde*. Bd.63, p.207-230
- Nicolai R. & Zima P. (1997). *Songhay*. Munchen: LINCOM EUROPA
- Nicolai R. (2003). *Language processes, theory and description of language change, and building on the past: lessons from Songhay*. International symposium on Linguistic Diversity and Language Theories, Boulder, Colorado
- Nicolaisen J. (1982). *Structures politiques et sociales des Touaregs de l'Air et de l'Ahaggar*. Niamey: IRSH
- Nixon S. (2008). *The archeology of Early Islamic Trans-Saharan Trading towns in West Africa: a comparative view and progressive methodology from the entrepot of Essouk-Tadmekka*. Ann Arbor: ProQuest LLC
- Nixon S. (2017). *Essouk-Tadmekka: An Early Islamic Trans-Saharan Market Town*. Leiden: Brill
- Norris H.T. (1979). *The Tuaregs: Their Islamic Legacy and Its Diffusion in the Sahel*. Cambridge: Cambridge University Press
- Norris H.T. (1990). *Sufi mystics of the Niger Desert*. Oxford: Oxford University Press
- Norris H.T. (1967). *Sanhajah Scholars of Timbuctoo*. In: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. Vol.30, no.3, p.634-640
- Norris H.T. (2020). *Arabic Historical Literature from Ghadames and Mali: Documents from the 18th to the 20th Century*. Leiden: Brill
- Norris H.T. (1969). *Znaga Islam during the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. In: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. Vol.32, no.3, p.496-526
- Oden Ewa I. (2017). *Pre-colonial West Africa*. In: *Journal of the Historical Society of Nigeria*. Vol.26, p.1-24
- Ogorodnikova D. (2023). *Soninke Ajami Manuscripts and Islamic Education: A Reconstruction of Scribal Practices*. University of Hamburg, PhD Dissertation.
- Ogorodnikova D. (2016). *Exploring Paratexts in Old Mande Manuscripts*. In: *Tracing Manuscripts in Time and Space through Paratexts*. Berlin: De Gruyter, p.1-33

- Ogorodnikova D. (2017). *Ajami Annotations in Bilingual and Manuscripts from Mande Speaking Areas*. In: *Islamic Africa*. Vol.8, no1-2, p.111-143
- Olivier de Sardan J.P. (1984). *Les sociétés songhay-zarma (Niger-Mali): Chefs, guerriers, esclaves, paysans*. Paris: Karthala
- Oliver R. (2004). *Medieval Africa, 1250-1800*. Cambridge: Cambridge University Press
- Palmer H.R. (1908). *The Kano Chronicle*. In: *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. Vol.XXXVIII., p.58-98
- Pollet E. & Winter G. (1971). *La Societe Soninke (Dyahunu,Mali)*. Bruxelles: Institute de Sociologie de l'Universite Libre de Bruxelles
- Rasmussen S.J. (1995). *Spirit Possession and Personhood Among the Kel Eley Tuareg*. Cambridge: Cambridge University Press
- Editor Reese S.S. (2004). *The Trasmission of Learning in Islamic Africa*. Leiden: Brill
- Robinson D. (1972). *A Tentative Chronology of Futa Toro from the Sixteen through the Nineteen Centruries*. In: *Cahiers d'etudes africaines*. Vol.12, no.48, p.555-592
- Rouch J. (1960). *La religion et la magie Songhay*. Paris: Preses Universitaires de France
- Rouvreur A. (1962). *Sahéliens et Sahariens du Tchad*. Paris: Berger-Levrault
- Rouvreur A. (1997). *Le Djado: Une Oasis au Niger*. Paris: L'Harmattan
- Rueck M.J. & Christiansen N. (2001). *Northern Songhay Languages in Mali and Niger: A Sociolinguistic Survey*. SIL International
- Saad E.N. (2010). *Social history of Timbuktu: The Role of Muslim Scholars and Notables 1400-1900*. Cambridge: Cambridge University Press
- Sanneh L. (1976). *The Origins of Clericalism in West African Islam*. In: *The Journal of African History*, vol.17, no.1. Cambridge University Press
- Sanneh L. (1981). *Futa Jallon and the Jakhanke Clerical Tradition. Part I: The Historical Setting*. In: *Journal of Religion in Africa*, vol.12, fasc.1, p.38-64
- Saunders M. (2019). *Islamic Scholarship on the Hausa-Kanuri Frontier: the Malamai of Mirriah*. In: *Canadian journal of African studies*. 53(2), p.295-315
- Savage E. (1992). *Berbers and Blacks: Ibadi slave traffic in eight-century North Africa*. In: *Journal of African History* ,33, pp.351-368
- Shriner D. & Rotimi Ch.N. (2018). *Genetic History of Chad*. In: *American Journal of Physical Anthropology*. 167(4) 804-812

- Scheele J. (2013). *A pilgrimage to Arawan: Religious legitimacy, status, and ownership in Timbuktu*. In: *American Ethnologist*, vol.40, no.1, p. 165-181
- Scheele J. (2009). *Tribus, Etats et Fraude: La Region Frontaliere Algero-Malienne*. In: *Études rurales*. No.184, p.79-93
- Scheele J. (2010). *Traders, Saints and Irrigation: Reflections On Saharan Connectivity*. In: *The Journal of African History*. Vol.51, no.3, p.281-300
- Souag L. (2010). *Gramatical contact in the Sahara: Arabic, Berber, and Songhay in Tabelbala and Siwa*. Dissertation, SOAS, London
- Souag L. (2015). *Non-Tuareg Berber and the genesis of nomadic Northern Songhay*. In: *Journal of African Languages and Linguistics*, vol.1, p.121-143
- Souag L. (2019). *Les verbes korandjé d'origine berbère (Songhay de Tabelbala, Algérie)*. In: *Études et documents berbères*. 1(41), p.129-147
- Souag L. (2012). *The subclassification of Songhay and its historical implications*. In: *Journal of African Languages and Linguistics*.33(2), p.181-213
- Stewart C.C. (1976). *Southern Saharan Scholarship and the Bilad Al-Sudan*. In: *The Journal of African History*, vol.17, no.1, p.73-93
- Stoller P. (1989). *Fusion of the worlds: an ethnography of possession among the Songhay of Niger*. Chicago: The University of Chicago Press
- Tamari T. (1991). *The Development of Caste Systems in West Africa*. In: *The Journal of African History*, vol.32, no.2, p.221-250. Cambridge University Press
- Terio S.A. (2015). *Origine et évolution des Zaghawa : Du royaume du Kanem aux États modernes (VIII-XXI siècle)*. Saint-Denis: Edilivre
- Thiry J. (1995). *Le Sahara Libyen Dans L'Afrique Du Nord Médiévale*. Leuven: Peeters Press
- Tourneux H. & Woin N. (2009). *Migrations et mobilité dans le Bassin du lac Tchad*. Marseille: IRD Éditions
- Tsiga I. & Adamu A. (1997). *Islam and the History of Learning in Katsina*. Oxford: African Books Collective Ltd.
- Tubiana J. (2008). *Hommes sans voix: Forgerons du nord-est du Tchad et de l'est du Niger*. Paris: L'Harmattan
- Tubiana J. (2007). *Contes Toubou du Sahara*. Paris: L'Harmattan
- Vikor S.K. (1999). *The Oasis of Salt: History of Kavar – Saharan Centre of Salt Production*. London: C Hurst & Co Publishers Ltd.

- Villasante M. (1997). *Genese de la hierarchie sociale et du pouvoir politique bidan*. In: *Cahiers d'Etudes africaines*, vol.37, Cahier 147, p.587-633
- Voguet E. (2017). *Tlemcen-Touat-Tombouctou: un réseau transsaharien de diffusion du malikisme (fin VIII/XIVe-XI/XVIIe siècle)*. In: *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*. Université de Provence
- Ware R.T. (2014). *The Walking Quran: Islamic education, embodied knowledge, and history in West Africa*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press
- Ware R. & Wright Z. & Syed A. (2018). *Jihad of the Pen: The Sufi Literature of West Africa*. Cairo: The American University in Cairo Press
- Warscheid I. (2013). *Entre mémoire lettrée et vécu institutionnel: La compilation de nawazil dans le grand Touat (Algérie) aux XVIIIe et XIXe siècle*. In: *Studia Islamica*, vol.108, no.2, p.214-254
- Warscheid I. (2017). *The Persisting Spectre of Cultural Decline: Historiographical Approaches to Muslim Scholarship in the Early Modern Maghreb*. In: *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol.60, no.2, p.142-173
- Warscheid I. (2020). *The West African Jihad Movements and the Islamic Legal Literature of the Southwestern Sahara*. In: *Journal of West African History*. Vol.6, no.2, p.33-60
- Webb J. (1995). *The Evolution of the Idaw al-Hajj Commercial Diaspora*. In: *Cahiers d'Etudes Africaines*. Vol.35, Cahier 138/139, p.455-475
- Whitcomb T. (1975). *New Evidence on the Origins of the Kunta-I*. In: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. Vol.3, no.1, p.103-123
- Whitcomb T. (1975). *New Evidence on the Origins of the Kunta-II*. In: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. Vol.38, no.2, p.403-417
- Editor Willis J.R. (2006). *Studies In West African Islamic History. vol.1*. London: Routledge
- Wilks I. (2011). *Al-Hajj Salim Suwari and the Suwaris: A search for sources*. In: *Transactions of the Historical Society of Ghana*, New Series, no.13, p.1-79
- Wilks I. (1963). *The Growth of Islamic Learning in Ghana*. In: *Journal of the Historical Society of Nigeria*. Vol.2, no.4, p.409-417
- Wilks I. (1961). *The Northern Factor in Ashanti History: Begho and the Mande*. In: *The Journal of African History*. Vol.2, no.1, p.25-34
- Wright J. (2007). *The Trans-Saharan Slave Trade*. New York: Routledge
- Wise Ch. (2011). *Tarikh al fattash: Timbuktu Chronicles 1493-1599*. Trenton: Africa World Press
- Zeltner J-C. (2002). *Histoire des Arabes sur les rives du lac Tchad*. Paris: Karthala

